

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Rukiye İrem KANDEMİR

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
iremknmdr07@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-1714-8702>

Sorumlu Yazar / Corresponding Author

Doç. Dr.

Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
m.menekse@mu.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1192-3161>

Eser Geçmişi / Article Past: Başvuruda bulundu. / Applied 10/06/2026 Kabul edildi. / Accepted 23/06/2026

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1967884>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Doğulu ve Batılı Seyyahların Anlatılarında İstanbul'un Sembol Yapısı Ayasofya: 15.-20. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Algı ve Tasvirler

Hagia Sophia as Istanbul's Symbolic Monument in the Narratives of Eastern and Western Travelers: Perceptions and Representations in Travel Accounts (15th–20th Centuries)

ATIF: KANDEMİR Rukiye İrem, MENEKŞE Metin, "Doğulu ve Batılı Seyyahların Anlatılarında İstanbul'un Sembol Yapısı Ayasofya: 15.-20. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Algı ve Tasvirler", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 12/2, (Haziran 2026), s. (335-374)

CITE: KANDEMİR Rukiye İrem, MENEKŞE Metin "Hagia Sophia as Istanbul's Symbolic Monument in the Narratives of Eastern and Western Travelers: Perceptions and Representations in Travel Accounts (15th–20th Centuries)", *Journal of History and Future*, 12/2 (June 2026), pp. (336-375)

Öz

Ayasofya, VI. yüzyılda inşa edilmesinden itibaren İstanbul'un en önemli simgelerinden biri olarak farklı medeniyetlerin, dinî geleneklerin ve kültürel hafızaların kesiştiği özgün bir mekân niteliği kazanmıştır. Bizans İmparatorluğu döneminde Hristiyan dünyanın en önemli ibadet merkezlerinden biri olan yapı, İstanbul'un fethinin ardından Osmanlı hâkimiyetinde camiye dönüştürülmüş ve bu yeni kimliğiyle de seyahatçıların dikkatini çekmeye devam etmiştir. Bu yönüyle Ayasofya, yüzyıllar boyunca şehri ziyaret eden Doğulu ve Batılı seyahatçıların anlatılarında yalnızca mimari bir eser olarak değil, aynı zamanda tarihî, dinî ve kültürel anlamlarla yüklü bir sembol olarak yer almıştır.

Bu çalışma, 15. ve 20. yüzyıllar arasında İstanbul'u ziyaret eden seyahatçıların kaleme aldıkları seyahatnamelerde Ayasofya'nın nasıl algılandığını, tasvir edildiğini ve temsil edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırmada, farklı coğrafyalardan ve inanç çevrelerinden gelen seyahatçıların gözlemleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla incelenmiş; yapının mimari özellikleri, sanatsal unsurları, efsaneleri, yapım ve onarım süreçleri ile fetih sonrasında üstlendiği dinî ve toplumsal işlevler değerlendirilmiştir. Çalışmanın temel kaynaklarını seyahatnameler oluştururken, tarih, sanat tarihi ve kültürel miras literatüründen yararlanılarak konu çok boyutlu bir perspektifle ele alınmıştır. Tarihsel-betimleyici analiz yöntemi doğrultusunda yürütülen inceleme, farklı kültürel arka planlara sahip seyahatçıların Ayasofya'ya ilişkin ortak ve ayrışan değerlendirmelerini tespit etmeyi hedeflemektedir.

Araştırma bulguları, Ayasofya'nın seyahatçıların anlatılarında yalnızca bir ibadet mekânı veya mimari eser olarak değil, İstanbul'un tarihî kimliğini ve çok katmanlı kültürel mirasını temsil eden sembolik bir yapı olarak öne çıktığını göstermektedir. Seyahatnamelerde yapı; mimari ihtişamı, kutsallığı, tarihî sürekliliği ve farklı medeniyetlere ait izleri bünyesinde barındırması nedeniyle hayranlık uyandıran bir mekân olarak tasvir edilmiştir. Ayrıca Ayasofya'nın, Doğu ile Batı arasında kurulan kültürel etkileşimin ve medeniyetler arası sürekliliğin önemli bir göstergesi olarak algılandığı görülmektedir. Bu çalışma, seyahatname literatürü üzerinden Ayasofya'nın tarihsel algısını ortaya koyarak Osmanlı İstanbul'u, kutsal mekânlar ve kültürel miras araştırmalarına katkı sunmakta; yapının farklı dönemlerde üretilen anlatılar aracılığıyla kazandığı anlam katmanlarını ve dünya kültür tarihindeki ayrıcalıklı konumunu değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Ayasofya, Seyahatnameler, Seyahatçılar, Kültürel Miras

Abstract

Since its construction in the sixth century, Hagia Sophia has stood as one of Istanbul's most iconic landmarks, embodying the intersection of diverse civilizations, religious traditions, and cultural memories. As the principal cathedral of the Byzantine Empire and one of the most significant centers of Christianity, the monument acquired a new identity following the Ottoman conquest of Constantinople in 1453, when it was converted into a mosque. This transformation further enhanced its prominence in the accounts of travelers who visited the city. Consequently, Hagia Sophia occupied a distinctive place in the narratives of both Eastern and Western travelers, not merely as an architectural masterpiece but also as a symbolic space imbued with historical, religious, and cultural meanings.

This study examines how Hagia Sophia was perceived, described, and represented in travel accounts written by travelers who visited Istanbul between the 15th and 20th centuries. Adopting a comparative perspective, it analyzes the observations of travelers from different geographical, cultural, and religious backgrounds. Particular attention is given to descriptions of the monument's architectural features, artistic elements, legends, construction and restoration processes, as well as its religious, social, and cultural functions following the Ottoman conquest. While travel narratives constitute the primary sources of the research, relevant studies in history, art history, and cultural heritage provide the secondary framework for analysis. Employing a historical-descriptive methodology, the study seeks to identify both convergent and divergent perceptions of Hagia Sophia among travelers shaped by distinct cultural and religious contexts.

The findings reveal that Hagia Sophia was perceived not only as a place of worship or an architectural monument but also as a powerful symbol of Istanbul's historical identity and multilayered cultural heritage. Travel narratives consistently emphasize its architectural grandeur, sacred character, historical continuity,

and its capacity to embody the legacies of different civilizations. Furthermore, Hagia Sophia emerges as a significant marker of cultural interaction between East and West and as a tangible representation of civilizational continuity across centuries. By exploring the historical perceptions and representations of Hagia Sophia through travel literature, this study contributes to the scholarship on Ottoman Istanbul, sacred spaces, cultural heritage, and travel writing, while highlighting the enduring symbolic significance of one of the world's most remarkable monuments.

Keywords: Istanbul, Hagia Sophia, Travelogues, Travelers, Cultural Heritage

GİRİŞ

*“İslâm'ın beklediği en şerefli gündür bu;
Rum Kostantiniyye'si oldu Türk İstanbul'u!
Cihana karşı koyan bir ordunun sahibi,
Türk'ün genç padişahı, bir gök yarılır gibi
Girdi "Eğrikapı"dan kır atının üstünde;
Fethetti İstanbul'u sekiz hafta üç günde!
O ne mutlu, mübarek bir kuluymuş Allah'ın...
"Belde-i Tayyibe"yi fetheden padişahın
Hak yerine getirdi en büyük niyazını:
Kıldı Ayasofya'da ikinci namazını.
İşte o günden beri Türk'ün malı İstanbul,
Başkasının olursa yıkılmalı İstanbul!”¹*

(Nâzım Hikmet)

İstanbul, tarih boyunca jeopolitik konumu, ekonomik potansiyeli ve kültürel birikimi sayesinde dünyanın en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Karadeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan Boğaz hattı üzerinde yer alması ve Asya ile Avrupa arasındaki geçiş yollarını kontrol etmesi, kentin tarihsel gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. Bu stratejik konum sayesinde İstanbul, yalnızca bir ticaret merkezi değil, aynı zamanda farklı medeniyetlerin kesiştiği siyasî, dinî ve kültürel bir merkez hâline gelmiştir.² Uzun yüzyıllar boyunca Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olarak Hristiyan dünyasının en önemli merkezlerinden biri olan şehir, 1453 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra İslam dünyasının da en önemli siyasî ve kültürel merkezlerinden biri hâline gelmiştir.³

Fetih sonrasında İstanbul, Osmanlı siyasi düşüncesinde yalnızca yeni bir başkent olarak değil, aynı zamanda dinî ve sembolik anlamlar yüklenen kutsal bir şehir olarak algılanmıştır. Sultan II. Mehmed'in şehre “İslambol” adını vermesi ve fetih tarihinin ebced hesabıyla “belde-i tayyibe” olarak yorumlanması, Osmanlı zihniyetinde İstanbul'un kazandığı yeni kimliği göstermesi bakımından dikkat çekicidir.⁴ Fatih

-
- 1 Nâzım Hikmet “Sekiz Yüz Elli Yedi” şiirini İstanbul işgal altında iken yazmıştır. Nâzım Hikmet'in Millî Mücadele'ye katılmak üzere Ankara'ya gidişi de bu şiirin yayımlanmasının hemen sonrasında. Vâlâ Nureddin'le İnebolu üzerinden Ankara'ya giden Nâzım Hikmet, şiirini Vâlâ'ya ithaf etmiştir. Nâzım Hikmet, *İlk Şiirler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 107.
 - 2 Işın Demirkent, “İstanbul”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, Ankara 2020, s. 205.
 - 3 Mehmet İpşirli, “Payitaht İstanbul'un İdaresi”, *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Edit. Coşkun Yılmaz, Cilt: III, İstanbul 2015, s. 58.
 - 4 Halil İnalçık, “İstanbul”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 220.

Sultan Mehmed'in şehre girişinin ardından Ayasofya'yı ziyaret etmesi, yapıyı şehrin "cami-i kebîr"i ilan etmesi ve İstanbul'u devlet merkezi olarak belirlemesi, Osmanlı İstanbul'unun yeni siyasî ve dinî karakterinin inşasında önemli bir dönüm noktası olmuştur.⁵

Bu dönüşümün merkezinde yer alan Ayasofya, yalnızca İstanbul'un değil, dünya mimarlık tarihinin de en önemli yapılarından biridir. Bizans döneminde Ortodoks Hristiyanlığın en büyük mabedi olarak inşa edilen yapı, Osmanlı fethinden sonra camiye dönüştürülmüş ve yaklaşık beş asır boyunca İslam dünyasının en önemli ibadet mekânlarından biri olarak varlığını sürdürmüştür.⁶ Kutsallık ile sanatın, dinî işlev ile mimari estetiğin birleştiği Ayasofya, yüzyıllar boyunca İstanbul silüetinin ayrılmaz bir unsuru olmuş ve şehrin kültürel hafızasında merkezi bir yer edinmiştir.⁷

Ayasofya'nın tarih boyunca farklı medeniyetler tarafından sahiplenilen çok katmanlı kimliği, yapıyı yalnızca mimarlık tarihinin değil, kültürel bellek, dinler tarihi ve şehir tarihi çalışmalarının da temel araştırma konularından biri hâline getirmiştir. Nitekim Semavi Eyice, Halil İncalcık ve Feridun Emecen gibi araştırmacılar yapının tarihsel dönüşümünü İstanbul'un değişen siyasî ve kültürel kimliği bağlamında değerlendirmişlerdir.⁸ Bunun yanında Ayasofya üzerine yapılan çalışmaların önemli bir bölümü mimari özellikler, restorasyon faaliyetleri, sanat tarihi unsurları veya fetih sonrası dönüşüm süreci üzerinde yoğunlaşmaktadır. Ancak yapının farklı dönemlerde İstanbul'u ziyaret eden seyyahlar tarafından nasıl algılandığı, hangi anlamlarla yüklendiği ve farklı kültürel çevrelerde nasıl temsil edildiği konusu görece sınırlı sayıda araştırmada ele alınmıştır. Bu durum, seyahatnamelerin sunduğu zengin malzemeye rağmen literatürde dikkat çeken bir boşluk oluşturmaktadır.

Seyahatnameler, tarih araştırmalarında yalnızca bireysel gözlemlerin aktarıldığı metinler değil, aynı zamanda dönemin zihniyet dünyasını, kültürel algılarını ve toplumsal değerlerini yansıtan önemli kaynaklardır. Özellikle İstanbul gibi farklı din ve medeniyetlerin kesiştiği şehirlerde kaleme alınan seyahatnameler, resmi tarih anlatılarının dışında kalan ayrıntıların ortaya çıkarılmasına imkân sağlamaktadır.⁹ Bu çerçevede Ayasofya, hacılar, diplomatlar, tüccarlar, askerler, misyonerler ve maceraperest gezginler tarafından en çok tasvir edilen yapılardan biri olmuştur. Batılı seyyahlar çoğu zaman yapıyı Bizans medeniyetinin kayıp ihtişamının bir sembolü olarak görürken, Müslüman seyyahlar onu fetih ruhunun ve İslam medeniyetinin en önemli nişanelerinden biri olarak değerlendirmişlerdir.¹⁰

Nitekim Pierre Belon, Fresne-Canaye ve Polonyalı Simeon gibi erken dönem Batılı seyyahlar Ayasofya'nın mimari ihtişamını ve estetik değerini öne çıkarırken, Dorina Neave gibi XIX. yüzyıl ziyaretçileri yapının oluşturduğu manevi atmosfer üzerinde durmuşlardır.¹¹ Pierre Belon, "Ayasofya kilisesi, halen ayakta kalan bütün diğerleri arasındaki en zarif binadır. Burayı gören her kim olsa Romada'ki Santa

5 Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. 220.

6 Semavi Eyice, "Ayasofya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1991, s. 206; Halil İncalcık, *a.g.e.*, s.221; Nazire Erbay, "Kültürel Bir Değer Olarak Ayasofya'nın 17. Yüzyıldan Bugüne Bir İzdüşümü: Nâbî'nin Ayasofya Redifli Gazeli", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 20, İstanbul,2018, s.143.

7 Nazire Erbay, *a.g.e.*, s.131.

8 Halil İncalcık, *a.g.e.*, s. 220; Semavi Eyice, *a.g.e.*, s.206; Feridun Emecen, *İstanbul Tarihi Dönüşümlerin Kenti*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2025, s. 9.

9 Emrah İstek, "Gayrimüslim Seyyahların Eserlerinde Ayasofya'nın Yeri", *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu (2-4 Ekim 2020) Sempozyum Bildiri Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, s.665.

10 Henk Boom, *Büyük Türk Muhteşem Süleyman'ın İzinden*, Kitap Yayınevi, çev. Lon Mutlu Briet ve Gül Özlen, İstanbul 2012, s. 47; Feridun Emecen, *a.g.e.*, s.123; Zeynep Altınköprü, *Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi*, Demavend Yayınları, İstanbul 2025, s.84.

11 Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi*, Çev. Hazal Yalın, Kitap yayınevi, İstanbul 2020, s.56; Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s.68; Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren: İslam Özkan, Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s.19; Dorina L. Neave, *Sultan Abdülhamid Döneminde İstanbul'da Gördüklerim*, Çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020, s.70.

Maria Rotonda denilen Pantheon'a artık hayranlık duymaz" sözleriyle bu üstünlüğü belirtmiştir.¹² 1573'te gelen Fresne-Canaye, "*Kenti kanatlarını açmış bir kartala benzetenlerin söylediğine göre, buraya hem eşsiz mimarisi hem de konumu açısından İstanbul'un gözü adı verilir. Sarayburnu kartalın gagası, Ayasofya ise gözüdür*" demiştir.¹³ 1608'de gelen Polonyalı Simeon, "*Buranın güzelliğini gereğince anlatmak hiçbir kimsenin harcı değildir. Bunun için, ruhban sınıfının en aşağı derecesinde aciz bir adam olan ben, Ayasofya'yı nasıl metheder veya onu hangi bina ile mukayese edebilirim?*"¹⁴ demiştir.

Hintli ve Müslüman seyyahların anlatılarında Ayasofya daha çok kutsallık, ibadet ve fetih ekseninde değerlendirilmiştir.¹⁵ Şeyh Abdülkadir seyahatnamesinde Ayasofya Cami'nin tarihi ve önemi hakkında: "*Secde etmek arzulandığında Konstantiniyye'de hangi makam Ayasofya'dan daha uygun olabilir ki? Burası 1500 yıldır ibadethane olarak kullanılmaktadır... Bu toprak parçasının kaderine her daim ibadethane olarak kullanılmak yazılmıştır*"¹⁶ sözleriyle Ayasofya'nın kutsiyetini vurgulamıştır.

Rus seyyahların eserlerinde Ayasofya yalnızca bir mimari eser değil, aynı zamanda Ortodoks dünyasının tarihsel hafızasında özel bir yere sahip kutsal bir mekân olarak tasvir edilmiştir.¹⁷ Palyakov Nikolay, İstanbul'un fethini anlattıktan sonra Fatih'in Ayasofya'yı camiye çevirmesiyle gerçekleşen dönüşümü şu şekilde aktarmıştır; "*Mallar orduya ganimet olarak dağıtıldı, fakat binalar tamamen yıkılmadı; Mehmed, şehrin ihtişamını korumak istiyordu. Böylece Osmanlı tahtına oturacağı yeni payitahtını muhafaza etti. Bizans'ın baş mabedi olan Ayasofya Kilisesi, camiye çevrildi; bu, şehrin artık Hristiyan dünyasının değil, İslam medeniyetinin önemli bir merkezi olduğunu simgeliyordu.*"¹⁸ Robert de Clari, Ayasofya'nın kendi zamanındaki vaziyetini şu suretle tasvir eder: "*Bu kilisenin bütün kapılarının rezeleri ve sürgüleri som gümüştedir. Mihrab, paha biçilmeyecek derecede kıymetli bir şeydi. Mihrabın üzerinde on dört ayak uzunluğunda olan âyin masası som altından olup kıymetli taşlarla süslenmişti. Mihrabın etrafında, yine gümüşten yapılmış çan şeklinde bir kubbeyi tutan gümüş sütunlar vardı, İncil okunan mahal o kadar muhteşem ve kıymetli idi ki nasıl yapılmış olduğunu tarif etmekten acizim.*"¹⁹

Robert de Clari, İstanbul yalnızca önemli bir şehir değil dünyanın zenginliğini ve kıymetli eşyalarının tarih boyunca en yoğun biçimde toplandığı bir merkez olarak görmüştür: "*Bunlar harikulade bir servet teşkil ediyordu. Bu kadar güzel ve kıymetli eşya dünyada ne İskender ne Şarlman zamanında ve ne de daha evvel yapılan fetihlerde görülmüştü. Bence, İstanbul'da bulunan bu eşya, dünyanın en zengin kırk şehrinde dahi bulunamazdı. Greklerin söylediğine göre, dünyada mevcut servetin üçte ikisi İstanbul'da, kalan üçte biri de bütün dünyada dağılmış bulunmaktadır.*"²⁰ Bu farklı yaklaşımlar, aynı yapının farklı dinî ve kültürel aidiyetler doğrultusunda değişen anlam katmanlarına sahip olduğunu göstermektedir.

Bu çalışma, 15. ve 20. yüzyıllar arasında İstanbul'u ziyaret eden Doğulu ve Batılı seyyahların seyahatnamelerinde Ayasofya'nın nasıl algılandığını ve temsil edildiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın temel araştırma sorusu, farklı kültürel ve dinî arka planlara sahip seyyahların Ayasofya'ya

12 Pierre Belon, *Pierre Belon Seyahatnamesi*, Çev. Hazal Yalın, Kitap yayınevi, İstanbul 2020, s.56.

13 Philippe du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573*, Çev. Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s.68.

14 Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren: İslam Özkan, Köprü Kitapları, İstanbul 2016, s.19.

15 Zeynep Altınköprü, *a.g.e.*, s.84.

16 Zeynep Altınköprü, *a.g.e.*, s.84.

17 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *İstanbul Tarihi*, Çev. Hrand Der Andreasyan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul, 2025, s.152-153; Palyakov Nikolay, *Osmanlı ve Türkler*, Çev. Akif Ali, Dorlion Yayınları, Ankara, 2025, s.22, s.37, s.70, s.78; Fatih Ünal, vd., *İstanbul Seyahatnamesi 19. Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 173-174; Fatih Ünal ve Mesut Karakulak, *İstanbul'da İlk Ruslar*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2025, s.78-79.

18 Palyakov Nikolay, *a.g.e.*, s.22.

19 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *a.g.e.*, s. 153.

20 Eremya Çelebi Kömürcüyan, *a.g.e.*, s.153-154.

yükledikleri anlamların hangi noktalarda benzeştiği ve hangi noktalarda farklılaştığıdır. Bu doğrultuda seyahatnamelerde yer alan anlatılar tarihsel-betimleyici yöntem çerçevesinde incelenmiş; yapının mimari özellikleri, kutsallık algısı, fetih sonrası dönüşümü, şehir kimliği içindeki yeri ve kültürel temsil biçimleri karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Araştırmada seyahatnameler temel birincil kaynak grubunu oluştururken, İstanbul ve Ayasofya üzerine yapılmış tarih, sanat tarihi ve kültürel miras çalışmalarından da yararlanılmıştır. Çalışmanın özgün değeri, farklı coğrafyalardan gelen seyyahların anlatılarını ortak bir değerlendirme çerçevesinde ele alarak Ayasofya'nın yalnızca bir mimari eser olarak değil, aynı zamanda kültürel hafızanın, kutsallık algısının ve medeniyetler arası etkileşimin simgesi olarak nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymasında yatmaktadır. Bu yönüyle araştırmanın hem seyahatname literatürüne hem de İstanbul ve Ayasofya üzerine yapılan çalışmalara yeni bir bakış açısı sunacağı düşünülmektedir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ VE MATERYAL

Bu çalışmada, ilk olarak, Osmanlı İstanbul'u ve Ayasofya'ya dair daha önce yapılmış olan çalışmalar üzerine literatür taraması yapılmış ve bu anlamda tespit edilen akademik çalışmalar, kitaplar, makaleler ve tezler incelenmiştir. Bu çalışmalar, Ayasofya üzerine çok sayıda çalışmanın olduğunu, fakat yabancı seyyahların gözlemlerinden hareketle genel bir incelemenin yapılmadığını göstermektedir. Özellikle farklı tarihlerde, farklı ülkelerden gelen seyyahların bakış açıları, yorumları yüzyıllara göre bir karşılaştırmaya tabi tutulmamıştır. Bu çalışmada ise, 15.-20. yüzyıllarda Osmanlı coğrafyasını ziyaret eden seyyahların kaleme aldıkları seyahatname örnekleri ışığında, Ayasofya'ya dair anlatılarının yüzyıllara göre değişiminin takip edilmesine çalışılmıştır. Bu anlatılar, aynı zamanda, Ayasofya'nın tarihsel, kültürel, dini boyutlarının zaman içerisinde nasıl şekillendiğinin takibini de sağlamaktadır. Bu anlamda tespit edilen seyahatname örnekleri hem Batı hem de Doğu ülkelerinden farklı zamanlarda gelen, farklı kültürlere sahip seyyahlara aittir. Dolayısıyla çok çeşitli bakış açılarına sahip gözlemlerin bir arada değerlendirilmesi, analiz edilmesi ve birtakım bulgulara ulaşılması söz konusudur.

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden, hızlı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılan *Doküman analizi* yöntemine²¹ müracaat edilmiştir. Bu yöntem ile belirli bir konuda yayınlanmış araştırma sonuçları ve kuramsal yazınların sistemli bir şekilde taranması ve yorumlanması olarak tanımlanan Literatür taraması yöntemine de başvurulmuştur.²² Doküman analizi, basılı ve elektronik materyallerle birlikte tüm belgelerin incelenmesi ve değerlendirilmesinde kullanılan sistemli bir yöntemdir. Belge kaynakları birincil ve ikincil kaynaklar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Birincil dokümanlar kişinin kendisi tarafından yazılırken ikincil dokümanlar başkası tarafından yazılanlardır.²³

Ana kaynak olarak kullanılacak olan seyahatnameler hakkında kısaca bilgi verilecek olursa, bu eserler, bir seyyahın gezileri sırasında tutmuş olduğu notların ve seyahat hatıralarının bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Seyahatnameler hem bir gezi rehberi hem de yazıldığı dönemin kültür, coğrafya ve toplum yapısı hakkında bilgiler sunan önemli tarihi belgeler niteliğindedir. Arapça “gezmek, gezi” anlamındaki seyahat ile (aslı siyâhat) Farsça nâme (risâle, mektup) kelimelerinden oluşan seyahat-nâme “gezi mektubu, gezi eseri” manasına gelir. Buna Fars edebiyatında sefer-nâme adı da verilir. Arap edebiyatında “seyahat” ve “seyahatname” anlamında daha çok rihle kelimesi kullanılır.²⁴

Seyahatnameler, seyyahın ziyaret ettiği yerler, o yerin coğrafi ve idari yapısı, o yörede yaşayan halkın gelenek ve görenekleri, yaşayış tarzları, sosyo-kültürel ve ekonomik hayatları hakkında çeşitli bilgiler

-
- 21 Elise Wach, “Learning About Qualitative Document Analysis”, *IDS Practice Paper in Brief*, 13 (August 2013), s. 1-11.
- 22 Harris M. Cooper, *Research Synthesis and Meta-Analyses: A Step By Step Aproach*, Sage Publications, London 2017, s. 61 ve s. 110.
- 23 Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara 2006, s. 75-90.
- 24 Hüseyin Yazıcı, “Seyahatname”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2009, s.9.

vererek geçmişe farklı bir pencere açmaktadır.²⁵ İnsan hayatının pek çok kesitine dair detaylı veriler sunarak karanlıkta kalan noktaların aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla pek çok konuda bilgi elde etmede görgü tanıklarının hatıratları, mektupları ve günlükleri eksik kalan noktaları tamamlayıcı bir rol oynamaktadır.²⁶

Seyahatnamelerden elde edilen bilgiler tetkik ve tahlil edilerek bir kritiğe tabi tutulduğunda bu eserler önemli bir kaynak niteliği kazanmaktadır. Zira Şirin'in de ifade ettiği gibi, "...insana dair pek çok noktayı aydınlatacak olan bu metinler insandan arta kalan belgelerdir. İnsana dair özellikle sosyal tarih ve düşünce tarihi yazımında seyahatler birincil kaynaklardır."²⁷ Seyahatnamelerin kaynak değerinin belirlenmesinde öne çıkan önemli bir husus ise, verilen bilgilerin çağdaş diğer kaynaklardaki veriler ile tutarlı olmasıdır. Dolayısıyla seyahatnameler incelenirken çağdaş diğer kaynaklarla mukayese edilerek ele alınması önemlidir.²⁸ Bu çalışma kapsamında da seyahatnamelerin karşılaştırmalı bir incelemeye tabi tutulması ve diğer kaynaklarla desteklenmesi önemli bir yöntem olacaktır. Çalışma kapsamında kullanılan seyahatnameler ve yazarlarına ait bilgiler aşağıdaki tabloda olduğu gibidir.

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Seyahatnameler ve Seyyahlara Dair Bilgiler				
Seyyah İsmi	Seyahatname İsmi	Seyahat Yılı	Milliyeti	Seyahat Görevi
Ruy Gonzalez de Clavijo	Latin Seyyahlara Göre Fetih Öncesi İstanbul	1400	İspanyol	Elçi
Pero Tafur	Pero Tafur'un Seyahatnamesi	1437	İspanyol	Hacı, tüccar
Giovanni Maria Angiolello	Sultan Fatih'in Sarayında Bir Esir Giovanni Maria Angiolello Gözünden Türk Tarihi	1471	İtalyan	Esir
Emir Hüseyin Ebiverdi	Dört Başkent	II. Beyazıd dönemi	İranlı	Şair
Gazzi	Seyyahların Aynasından İstanbul (Haz. Ümit Meriç)	1529	Mısırlı	Din Adamı
Pierre Belon	Pierre Belon Seyahatnamesi	1546	Fransız	Eczacı
Pedro	Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati	1557	İspanyol	Doktor
Philippe du Fresne-Canaye	Fresne-Canaye Seyahatnamesi	1573	Fransız	Hukukçu
Domenico Herosolimitano	Bir Yahudi Doktorun Harem, Saray ve İstanbul Hatıraları	1574	Filistinli	Doktor
Polonyalı Simeon	Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye	1608	Polonyalı	Din adamı
Eremya Çelebi Kömürcüyan	İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul	1662	Ermeni	Şair, Tarihçi

- 25 Özgür Yılmaz, "Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar", *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 21.
- 26 Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2017, s. 32.
- 27 İbrahim Şirin, "Seyahatnamelerin Sosyo- Ekonomik, Sosyo-kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.14, 2012, s. 110.
- 28 Gülgün Üçel-Aybet *Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 22-23.

<u>Guillaume Joseph Grelot</u>	İstanbul Seyahatnamesi	1672	Fransız	Ressam
<u>Edmund Chishull</u>	Türkiye'ye Seyahat ve İngiltere'ye Dönüş	1700	İngiliz	Antikacı
<u>Timote Gabaşvili</u>	Osmanlı ve Avrupa Topraklarında Beş Gürcü Seyyah ve Seyahatnameleri (Der. Harun Çimke)	1750'ler	Gürcü	Din Adamı, Yazar
<u>Pieter Van Woensel</u>	Hollandalı Seyyah Pieter Von Woensel'in Gözünden Osmanlı İmparatorluğu	1784	Hollandalı	Doktor, yazar
<u>Francisco de Miranda</u>	Türkiye ve Yunanistan'a Dair Anılar	1786		General
<u>Mirza Ebu Talip Han</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905 (Yazarı: Yasemin Asadi)	1802	İranlı	Yazar
<u>Robert Walsh</u>	İrlandalı Bir Vaizin Gözüyle II. Mahmud İstanbul'u	1821	İrlandalı	Din adamı, Yazar
<u>James Ellswort De Kay</u>	1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler	1831-1832	Portekizli	Zoolog
<u>John Auldjo</u>	İngiliz Elçisinin 1833 Tarihindeki İstanbul Gezisi	1890'lar	İngiliz	Elçi
<u>Vladimir Petroviç Dadidov</u>	İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk (Haz. Fatih Ünal vd.)	1835	Rus	Yazar
<u>Nikolay Sergeyeviç Vsevoljski</u>	İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk (Haz. Fatih Ünal vd.)	1836	Rus	General
<u>Grenville Temple</u>	Akdeniz'de Geziler	1836	İngiliz	Yarbay
<u>Eugene Flandin</u>	İstanbul (L'orient)	1840	Fransız	Ressam
<u>William Makepeace Thackeray</u>	Cornhill'den Kahire'ye Seyahat Notları	1844-1845	İngiliz	Yazar
<u>Konstantin Nikolayeviç</u>	İstanbul'da İlk Ruslar	1854	Rus	Prens
<u>Sir Adolphus Slade</u>	Türkiye ve Kırım Harbi	1853-1856	İngiliz	Danışman, Subay
<u>Aleksandr Petroviç Milyukov</u>	İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk (Haz. Fatih Ünal vd.)	1856	Rus	Eleştirmen
<u>Hacı Seyyah</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905 (Yazarı: Yasemin Asadi)	1860'lar	İranlı	Gezgin
<u>Samuel G. W. Benjamin</u>	Türk ve Yunan	1863	Amerikalı	Gazeteci
<u>Konstantin Veliçkov</u>	İstanbul'dan Hatıralar	1870-1890	Bulgar	Yazar

<u>Ferhat Mirza</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905(Yazarı: Yasemin Asadi)	1875	İranlı	Şehzade
<u>Edmondo de Amicis</u>	İstanbul	1878 1879	İtalyan	Romancı, öykü yazarı, şair.
<u>Abdülhüseyin Afşar Urmi</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905 (Yazarı: Yasemin Asadi)	1882	İranlı	Devlet adamı
<u>Nevvab Ömer Han</u>	Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi (Haz. Zeynep Altınköprü)	1883	Hintli	Seyyah, Yazar
<u>Mir Layık Ali Han</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905(Yazarı: Yasemin Asadi)	1887	İranlı	Devlet adamı
<u>Koptev</u>	İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk (Haz. Fatih Ünal vd.)	1887	Rus	Din Adamı
<u>Nikifor Timofeyeviç Kamenskiy</u>	İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk (Haz. Fatih Ünal vd.)	1888	Rus	Başpiskopos
<u>Sergey Nikitiç Filippov</u>	İstanbul Seyahatnamesi	1890'lar	Rus	Oyuncu
<u>Nikolay Nikolaevič Lender</u>	İstanbul Seyahatnamesi 19.Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk (Haz. Fatih Ünal vd.)	1890	Rus	Gazeteci
<u>Şibli Numani</u>	Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi (Haz. Zeynep Altınköprü)	1892	Hintli	Yazar
<u>Frances Minto Elliot</u>	İngiliz Bir Flanözün Gözünden İstanbul	1893	İngiliz	Yazar
<u>Mirza Hasan Musevi İsfahani</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905(Yazarı: Yasemin Asadi)	1898	İranlı	Din Adamı
<u>Mevlevi Abdurrahman Amritsari</u>	Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi (Haz. Zeynep Altınköprü)	1898	Hintli	Yazar
<u>Mirza Mahmut Han Nimet Fesayi</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905(Yazarı: Yasemin Asadi)	1900	İranlı	Şair ve Yazar

<u>Münşi Mahbub Alem</u>	Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi (Haz. Zeynep Altınköprü)	1900	Hintli	Gazeteci
<u>Mirza Davut Hüseyini</u>	İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905(Yazarı: Yasemin Asadi)	1905	İranlı	Din Adamı
<u>Vicente Blasco Ibanez</u>	İspanyol Seyyahın Anadolu Anıları	1907	İspanyol	Yazar, gazeteci
<u>Hayr Simon Yeremyan</u>	İstanbul İzlenimleri	1909	Ermeni	Din Adamı
<u>Le Corbusier</u>	Şark Seyahati İstanbul 1911	1911	İsviçreli	Mimar
<u>Karoly Kos</u>	İstanbul	1917	Macar	Mimar

BULGULAR

1. Seyyahlar Gözünden Ayasofya Algısı ve Tasviri

İstanbul'un fethinden önce şehri ziyaret eden elçi Ruy Gonzales de Clavijo (?-1412), şehrin son dönemine dair zengin gözlemler ve tasvirler sunmuştur. İspanyol seyyahın seyahatnamesinde Konstantinopolis yerine "İstanbul" adını kullanması da dikkat çekicidir. Clavijo, İstanbul adıyla ilgili olarak Galata'daki Ceneviz kolonisinin, kendilerinin bulunduğu yer dışında kalan kesim için "aşağı şehir" anlamına gelen "Stambul", "Stambuli" tabirini kullanmıştır.²⁹ Clavijo, Ayasofya'nın hem içini hem de dışını tüm ayrıntılarıyla anlatan tek seyyah olma özelliğini taşımaktadır. İspanyol seyyah seyahatnamesinde Ayasofya için, "*Bu Kilise, Allah'ın oğluna ithaf edilerek inşa edilmiştir. İstanbul'un en büyük, en muazzam ve en önemli kilisesi budur. Kilise o kadar geniş, yüksek ve güzel ki başka hiçbir yerde onun eşi görülemez.*" diye yazmıştır. Ayasofya Kilisesi'nin duvarlarının ve tavanlarının en güzel mozaiklerle işlendiğini söyleyen Clavijo, galerilerin birinde kucağında İsa'yı tutan Meryem'in ve ona yakın bir yerde Yahya Peygamberin mozaik resminin görüldüğünü söylemektedir. Bunların sanki insan eliyle yapılmamış gibi olduğunu, "*Bu mukaddes şahsiyetler, bu taşın üzerinde, sanki semanın bulutları arasında, sanki üzerlerine ince bir perde çekilmiş gibi duruyorlar*" sözleriyle ifade etmiştir.³⁰

Yine, İstanbul'un fethinden önce 1437 yılında şehre gelen İspanyol hacı ve soylu bir şövalye olan Pero Tafur'un (1410-?) Ayasofya'ya ilişkin gözlemleri, yapının İstanbul'un fethinden hemen önceki durumunu yansıtmaya bakımdan önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır. Tafur, Ayasofya'yı ziyaret ederken yapının dış çevresindeki bakımsızlığa dikkat çekmekle birlikte, kilisenin kendisinin oldukça iyi korunduğunu ve hâlâ görkemini muhafaza ettiğini belirtmiştir. Özellikle kubbeler, mozaikler, mermer süslemeler ve değerli taşlarla bezeli iç mekân karşısında duyduğu hayranlığı şu sözlerle aktarmıştır:

"...Ertesi gün despotun yanına gittim ve ona Ayasofya Kilisesi ve oradaki kutsal emanetlerin gösterilmesini sağlayıp sağlayamayacağını sorduğumda bunu büyük bir memnuniyetle yapacağını söyledi... Etrafı genelde bakımsız, fakat kilisenin kendisi o kadar iyi durumdadır ki bugün tamamlanmış gibi görünür. Grek usulünde inşa edilmiş ve kurşunla kaplanmış yüksek kubbeleri bulunur ve iç kısmında, zeminden itibaren bir mızrak boyuna kadar mozaik işlemlerle tamamen kaplanmış. Bu mozaik işçiliği o kadar güzeldir ki bir ressam bile daha iyisini yapmaya yeltenemezdi. Daha aşağıda çok narin taşlar, mermer, somaki ve yeşim taşı ile karışık bir halde bulunur ve zengin bir işçilikle işlenmiş. Zemin büyük taşlardan oluşur; bunlar olağanüstü bir hassasiyetle kesilmişler. Bu kubbelerin merkezinde, fevkalade büyük olan ana kubbe bulunur; o kadar yüksektir ki çimentosunun onu bir arada tutabildiğine inanmak güçtür..."³¹

29 Didem Erşan, *Latin Seyyahlara Göre Fetih Öncesi İstanbul*, Doğu Kitapevi, İstanbul 2025, s.41.

30 Didem Erşan, *a.g.e.* s.79.

31 Pero Tafur, *Pero Tafur'un Seyahatnamesi*, Çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016, s.162.

Pero Tafur, Ayasofya'nın yalnızca mimari özellikleriyle değil, bünyesinde barındırdığı kutsal emanetler ve sembolik unsurlarla da ziyaretçilerin dikkatini çektiğini söylemiştir. Ayasofya'yı yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda tarihî hafızayı ve imparatorluk sembollerini bünyesinde barındıran önemli bir merkez olarak algılandığını da şu sözlerle ortaya koymuştur:

“...Tanrıya şükürler olsun Grek halkı mağlup olduklarında bunlar itikadın düşmanlarının eline düşmedi; yoksa bunlara zarar verir ve pek az hürmet ederlerdi. Dışarı çıktığımızda kilisenin kapısında, büyük şapelin kendisinden daha büyük taş bir sütun gördük. Tepesinde yaldızlı pirinçten büyük bir at ve atın üstünde bir eli havaya kalkmış vaziyette, parmağıyla Türkiye'yi [doğuyu] işaret eden ve diğer eliyle, tüm dünyanın elinin içinde olduğunu ima ederek bir elmatutan bir şövalye bulunuyordu...”³²

1471 yılında İstanbul'a gelen Venedikli bir yazar olan Giovanni Maria Angiolello (1451- 1525), esir olarak girdiği sarayda önemli görevlere yükselmiş, Fatih'in oğlu Şehzade Mustafa'nın sarayında bulunmuş ve yaklaşık 10 yıl kaldığı İstanbul'a dair izlenimlerini eserinde aktarmıştır. Bu anlamda şehrin önemli mabedi Ayasofya'ya da yer vermiş ve şu ifadelerle anlatmıştır:

“İstanbul, Büyük Türk Beyi Mehmed tarafından fethedildi. Şimdi biraz da İstanbul'dan bahsedeceğim. Buranın büyüklüğünden, Büyük Türk Beyi'nin eline geçmeden önce burada bulunan soylu şeylerden bahsedeceğim. Soylu İstanbul şehri, İsa'dan sonra 318 yılında İmparator Konstantin tarafından kuruldu... Konstantin sonrasında bu şehirde birçok bina yaptırmaya devam etti ve burayı birçok kilise ve tiyatroyla bezedi. Ondan sonra gelen imparatorlar da şehre Ayasofya Kilisesi gibi çok değerli, ihtişamlı eserler kattılar. 1420 yılında Ayasofya'yı gören bir kişi burayı, erguvan rengi ve mermer sütunlarla dolu mükemmel bir yapı olarak tarif etmiştir. Yerlerde mozaikler ve bunun dışında da anlatılamayacak, paha biçilmez, dünyada bir eşi daha olmayan birçok şey vardı. Ayasofya Kilisesi, 15 yaşında imparator olan Jüstinyenos tarafından inşa ettirilmişti. O zamanlarda şehirde muhteşem daha birçok şey vardı.³³ İmparatorun sarayından 1 mil uzaklıktaki Ayasofya Kilisesi çok büyük ve çok güzeldi. Sayısız mermer süslemeler, mermer porfirler ve mozaiklerle kaplıydı.³⁴

II. Bayezid döneminde İstanbul'da bulunan Emir Hüseyin Ebiverdi, şair olmasından mütevellit şehrin güzelliğini edebi bir dille anlatırken, İstanbul için “genişlik bakımından dünya kadardır”, Ayasofya için de “gökyüzünden daha yücedir” şeklinde tarifte bulunmuş ve şu mısraları kaleme almıştır:

“İstanbul genişlik bakımından dünya kadardır. Mümin ve kâfir orada emniyettedir.

Surlarının yanında felek alçakta kalır, göğün kalesi ona mağlup olur.

İnsanlar onu vehmetmeye çalıştığında vehim kuşunun kolu ve kanadı kırılır.

Göğün topları burcunu dövse onun üzerinden bir zerre toprak bile düşmez yere.

Surların dibi top ve tüfekte doludur, felek burcu bu sebeple tehlike altındadır.

Üç tarafı denizlerle çevrilidir, âlem iyisine de kötüsüne de hayrandır.

Diğer tarafı karaya bağlıdır, sedd-i İskender şehrin duvarlarının yanında bir hiçtir.

Surların içinde halk ekin eker, bu sebeple cennet gibi yemyeşil ve bereketlidir.

Her bir tarafında yüzlerce bahçe vardır, her bahçenin güzelliği ile cennete ihtiyaç duymaz.”

“Orada pek muazzam bir cami vardır, onun önünde durduğunda gökyüzünü göremezsin.

Taş döşemeleri arştan daha yücedir, sütunların arşın ayakları gibidir.

Sütunları hep taştandır, döşemesi ve duvarları yedi renkli taşlardanır.

32 Pero Tafur, a.g.e., s.163.

33 Giovanni Maria Angiolello, *Sultan Fatih'in Sarayında Bir Esir Giovanni Maria Angiolello Gözünden Türk Tarihi*, çev. Pınar Gökpar, Profil Kitap, İstanbul 2020, s.169.

34 Giovanni Maria Angiolello, a.g.e. s.170.

Caminin adı Ayasofya'dır; gökyüzünden daha yücedir, tastamamdır.

Letafette öyle görünüyor ki sanki ustası biraz önce tamamlamıştı."³⁵

Ebiverdi, şiirinde Ayasofya, mimari bir yapıdan ziyade yeryüzü ile gökyüzü arasında kurulan sembolik bir köprü olarak tasvir etmiştir. Şair, yapının ihtişamını anlatabilmek için arş, felek ve gökyüzü gibi kozmik unsurlara başvurmuş; böylece Ayasofya'yı insan eliyle inşa edilmiş bir mabetten çok, ilahi kudretin yeryüzündeki yansıması olarak sunmuştur. Bu anlatım, Ayasofya'nın Osmanlı kültür dünyasında yalnızca bir ibadet mekânı değil, hayranlık, ihtişam ve kutsallığın birleştiği eşsiz bir medeniyet sembolü olarak algılandığını göstermiştir.

Resim 1: İstanbul Panoraması³⁶

1529 yılında İstanbul'a gelen Mısırlı Bedrüttin İbn Radiyyiddin el-Gazzi, Ayasofya'nın tarihi ve dinî özelliklerini vurgularken, bu muazzam yapının karşısında düştüğü hayreti şu ifadelerle aktarmıştır:

*"Fetihden evvel, şehrin büyük kilisesi olup da el'an cami olan Ayasofya'ya gelince: Seyredenlerini hayretten hayrete düşürecek büyüklüğe, güzelliğe ve ince tezyinata maliktir ki, şehrin göze çarpan hemen en muazzam ve tarihî abidesidir. Binası tarz-ı muhtelifdir, akıllara hayret verir. Hele hendesî şeklindeki kubbesi, murabba, müsemmen, daireli ve kavisli şekilleri, Güneş, Ay ve yıldız tasvirleri fevkaladedir. Teessüf olunacak bir nokta varsa bunların bir kısmı bozulmuş, bir kısmı da yıkılmaya yüz tutmuş olmasıdır."*³⁷

1557 yılında gelen ve Kaptan-ı Derya Sinan Paşa'nın kölesi ve doktoru olan İspanyol asıllı Pedro, İstanbul'da kaldığı yıllar boyunca şehri gözlemlemiş ve çeşitli bilgiler edinmiştir. Bu bağlamda Sultan Mehmed'in, şehri fethettikten sonra Ayasofya üzerinde nasıl bir uygulamada bulunduğu dair şu diyaloga yer vermiştir:

"Juan- Ayasofya'ya Türkler de bizim gibi değer verir mi?"

Pedro- Asya'nın, Afrika'nın ve Avrupa'nın en güzel, en gösterişli ve en azametli yapısı olduğunu sandığım Ayasofya mabedini, Kontantiniye'nin onikinci imparatoru Büyük Jüstinyen yaptırmıştır. Sultan Mehmed, İstanbul'u alınca, içindeki bütün suretleri ve tasvirleri kaldırtarak, kiliseyi camiye çevirmiş ve

35 Emir Hüseyin Ebiverdi, *Dört Başkent*, Çev. Turgay Şafak, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2025, s. 42.

36 *Düşlerin Kenti: İstanbul*, Yay. Haz. R. Barış Kıbrıs, Pera Müzesi Yayını, İstanbul 2008, s. 8.

37 Ümit Meriç, *a.g.e.*, s.117.

adını değiştirmemiştir. *Büyük Senyör, cuma namazlarını burada kılar.*”³⁸

1574-1595 yıllarında III. Murad’ın doktoru olan Yahudi asıllı Domenico Herosolimitano (1550-1620), şehrin camileri hakkında bilgi verirken, bunların en seçkini olarak gördüğü Ayasofya’dan şu şekilde bahsetmiştir:

“*Bu şehirde iki binden fazla cami vardır, bunların sadece 50’den biraz fazlası imtiyazlıdır ve başlıca sekiz tanesi şunlardır: Birincisi, bir zamanlar S. Sophia denen ve bugün Türkler tarafından [Rumca bir kelime olan] Ayasofya olarak adlandırılan İmparator Konstantin’in sarayında inşa ettiği kadim bir kilisedir ve Saray’la birleştirildiği için bu Büyük Türk’ün ana camiidir ve buraya Osmanlı (hanedanının) oğulları gömülürler.*”³⁹

Domenico Herosolimitano, Ayasofya’nın kim tarafından inşa edildiği ve mimari özellikleri hakkında da detaylı bilgilere yer vermiştir:

“*Şimdi, Ayasofya Kilisesinin harikulade niteliklerini ifade etmek çok engin bir okyanusa dalmak olacaktır ama ben kısaca birkaç şeyden bahsedeyeğim. Zaten söylendiği gibi Muhteşem Konstantin tarafından inşa edildi ve şimdi Büyük Türk’ün ana camiidir, kilisenin planı ona altı cephe veren altıgendir, dört tanesi diğer iki tanesinden daha geniştir. Ana duvarların tamamı tuğladır ancak eşit şekilde beyaz mermer, kırmızı porfir ve yılan taşı ile kaplanmıştır.*”⁴⁰

1608 yılında İstanbul’a gelen Polonyalı Simeon (1584-1639), Ayasofya’yı yalnızca bir yapı olarak görmemiş, insan tahayyülünü aşan büyüklük ve estetik anlayışının bir tezahürü olarak görmüştür. Buradaki sanatsal ruhu görmek için tek bir çift gözün yeterli olmadığını belirtmiş ve hayranlığını şu betimlemelerle anlatmıştır:

“*Bir gün, bir şehirliden rica ettim ve onunla beraber, herkesin gıpta ettiği Ayasofya’ya gittim. Şeyhlere bahşış verdik ve bizi içeriye aldılar. Mabedin büyüklüğünü, yüksekliğini ve güzelliğini temaşa ederek hayran olduk ve Allah’a şükrettik. Hiçbir yerde böyle bir bina görmüş değiliz. Orada şaşılabilecek derecede büyüklükte ve kalınlıkta zarif ve güzel birçok mermer sütun gördük... Bu sanat güzelliğini tadabilmesi için insanın bin gözü olmalı.*”⁴¹

Simeon, büyük hayranlık duyduğu bu yapıya kavuştuğu için de Allah’a şükrederken, bu mabedi tarif etmenin imkansızlığını, burası için harcanan emeğin ve kıyaslanmanın ise kimsenin haddine olmadığını şu sözlerle aktarmıştır:

“*Bütün bunları temaşadan sonra, benim gibi günahkâr bir adamı Ayasofya’yı ziyarete lâıyk gördüğü için Cenab-ı Allah’a hamd-ü sena eyledim. Onu inşa eden ve ettirenlere ne mutlu!*”⁴² “*Zira binanın güzelliğini gereğince anlatmak ve yapılan masrafin hesabını tutmak hiçbir kimsenin harcı değildir. Bunun için, rühbân sınıfının en aşağı derecesinde, âciz bir adam olan ben, Ayasofya’yı nasıl metheder veya onu hangi bina ile mukayese edebilirim.*”⁴³

Simeon, 1609 senesinde Ayasofya’da yaşanan bir hadiseye de eserinde yer vermiş ve bu hadisenin kendisinde bıraktığı etkiyi şu ifadelerle anlatmıştır:

“*Ayasofya’nın bugüne kadar gösterdiği sayısız büyük mucizelerden zamanımızda gerçekleşen birini anlatacağım. 1609 senesinde, meramet (meremmet) ve tâmir etmek üzere bâzı ustalar padişahın emriyle*

38 Pedro, *Pedro’nun Zorunlu İstanbul Seyahati*: 16. Yüzyıl’da Türklere Esir Düşen Bir İspanyol’un Anıları, Çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 1996, s.118.

39 Domenico Herosolimitano, *Bir Yahudi Doktorun Harem Saray ve İstanbul Hatıraları*, Çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023, s.50.

40 Domenico Herosolimitano, *a.g.e.*, s.51.

41 Polonyalı Simeon, *a.g.e.*, s.17.

42 Polonyalı Simeon, *a.g.e.*, s.18.

43 Polonyalı Simeon, *a.g.e.*, s.19.

Ayasofya'nın damına çıkmışlardı. Tabii ihtiyaç hisseden ustanın biri, aşağı inmeye üşenerek kireç kabının içine işer ve bunu harca karıştırarak kullanmağa koyulur. Fakat Ayasofya bu saygısızlığa tahammül edemeyerek adamı elindeki kapla birlikte herkesin gözü önünde yere atar. Adamın vücudu Sihirbaz Simon'un lâşesi gibi paramparça olmuştur. Bu olayı gözleriyle görenler dehşete kapılmışlardır. Padişah olayı duyunca hayrette kalarak Allah'a yalvarmış, bundan böyle kimsenin bu küstahlıklarla bulunmayıp tabii ihtiyaç duyunca aşağı inmesini ve mabede riâyet ve hürmet ile hizmet edilmesini emretmiştir. Herkesi hayret içinde bırakan bu mücizeyi bizzat görmediksede, orada çalışan güvenilir Ermeni, Rum ve Türklerin ve yine papazların ağzından işittik.”⁴⁴

17. yüzyılın önemli Osmanlı-Ermeni entelektüellerinden olan Eremya Çelebi Kömürcüyan (1637-1695) Ayasofya'yı ilk gördüğünde, “*Karşımızda, işte, Büyük İstianos'un yaptırdığı meşhur büyük Ayasofya'yı temaşa ediyoruz. Bunun göz alıcı tezyinatı (süslemeleri), azizlere ait mukaddes yadigârları, "trapez"i ve güzel kapıları Venedik'e götürülmüş olduğundan bugün bunlar mevcut değildir.*”⁴⁵ demiştir.

Fransız asıllı ressam Guillaume Joseph Grelot (1630-1680),1672 yılında geldiği İstanbul için daha önce şehre gelen yazarların gözlemlerine de atıfta bulunarak onların aktardıklarını, “*Okuduğum anlatılarda fark ettim ki benim gözlemlerimin en önemli kısmı, benden önceki bazı meşhur seyyahların anlattıklarıyla büyük ölçüde örtüşüyordu.*”⁴⁶ diyerek doğrulamıştır.

Guillaume Joseph Grelot, Justinianus'un Ayasofya için söylediklerini, özellikle Justinianus'un yapı karşısındaki hayranlığını ve inşaat için ayrıldığı belirtilen büyük mali kaynaklarına dikkat çekmiştir:

“Justinianus inşaatı tamamladığında, tapınağını o kadar beğendi ki, sık sık "Süleyman'ı aştım" diyerek iftihar ederdi. Ona göre, Hz. Süleyman'ın Kudüs'teki mabedi, kendi yaptırdığı bu eserle kıyaslanamayacak kadar basit kalmıştı. Belki de haksız sayılmazdı; çünkü Ayasofya'nın yapımı için on yedi yıl boyunca Mısır'ın bütün gelirleri harcanmış, yıllık iki milyon altına yaklaşan devasa meblağ tamamen bu işe ayrılmıştı.”⁴⁷

Grelot, Ayasofya'yı yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda mimari özellikleri açısından da usta bir sanat eseri olarak değerlendirmiştir. Yapının planı, konumu, inşa süreci ve kubbe sistemi hakkında ayrıntılı gözlemlerini şu ifadelerle aktarmıştır:

“Ayasofya, Topkapı Sarayı'na öylesine yakındır ki burada onun ayrıntılı bir tasvirine girişmek neredeyse imkânsızdır; çünkü bu yapı yalnızca İstanbul'un en büyük camisi olmakla kalmaz, aynı zamanda Büyük Sultan ile maiyetinin kraliyet şapeli işlevini de görür.”⁴⁸

Grelot, Ayasofya'nın planını, ölçülerini ve yapısal unsurlarını ayrıntılı biçimde ele alarak yapının mimari karakterini açıklamaya da çalışmıştır. Özellikle yapının kareye yakın planı, doğu-batı eksenine yerleştirilmiş olması ve geniş bir avlu ile çevrenmesi gibi özellikler üzerinde durarak Ayasofya'nın mimari düzenine şu sözleriyle dikkat çekmiştir:

“Çizimlerden görüldüğü üzere Ayasofya'nın yapısı neredeyse kusursuz bir kare biçimindedir. İçten ölçüldüğün de yaklaşık kırk iki arşın uzunluğunda, otuz sekiz arşın genişliğindedir ve diğer bütün kiliselerde olduğu gibi doğu batı eksenine oturur. Platform, eni boyuna yakın bir hac biçimini temsil eder ve çevresi yüksek duvarlarla örülüşü bir avluyla kuşatılmıştır. Bu tasarımın mimarı Anthemius adında usta bir sanatkârdı; fakat temel atıldıktan kısa bir süre sonra öldüğü için yapı planlandığı gibi ilerlemedi. Bu sebeptendir ki, bugün bile az çok mimarlık bilgisi olan herkes temelin ve üst yapının farklı kişilerce tasarlandığını fark edebilir. Temel genişlik ve sağlamlık sunarken, gövde buna tam karşılık vermez. Tarih de bize, bu yapının

44 Polonyalı Simeon, a.g.e., s.19.

45 Eremya Çelebi Kömürcüyan *İstanbul Tarihi*, Çev. Hrand Der Andreasyan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2025, s.37.

46 Guillaume Joseph Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Ataman Aybar, Dorlion Yayınları, Ankara 2025, s.11.

47 Guillaume Joseph Grelot, a.g.e., s.79.

48 Guillaume Joseph Grelot, a.g.e., s.77.

tamamlanmasının ne kadar büyük emek, sabır ve gayret istediğini gösterir.”⁴⁹

Ayasofya'nın yüzyıllardır onu ziyaret eden herkesi etkileyen teknik ve estetik üstünlüğünü de şu ifadelerle ortaya koymuştur: “Dört sütun ve onları birleştiren kemerler, Ayasofya'nın görkemli kubbesini taşır. Tüm dünya, bu kubbenin cesurca ve ustalıklı yapılmış olduğunu kabul etmek zorundadır.”⁵⁰

Grelot, şehrin yeni hâkimi olan Osmanlılar ile birlikte Ayasofya'nın geçirdiği değişimleri de kendi gözlemleri doğrultusunda aktarmıştır. Özellikle yapıda bulunan dinî sembollerin dönüşümünü, şehrin siyasi ve dinî kimliğindeki değişimin bir göstergesi olarak şu sözleriyle yorumlamıştır:

“Buna rağmen kesin olarak bildiğim bir şey var: Kubbenin alt kısmı baştan başa mozaiklerle kaplıdır. Bu mozaiklerin arasında sayısız haç motifi ve çiçek desenleri görülür; bu süslemeler, yapıya hem ruhani bir kudret hem de görsel bir ihtişam kazandırır. Kubbenin dış yüzeyi ise kurşunla örtülmüş, Hristiyanlığın sembolü olan haçın yerine ise altından bir hilal yerleştirilmiştir. Bu değişim, şehrin yeni hâkimiyetini ve dinî sembollerin dönüşümünü gözler önüne seren güçlü bir işarettir.”⁵¹

Grelot, Konstantinopolis'in fethi ve Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesi sürecini tarihî bir dönüm noktası olarak ele almıştır. Bu bağlamda Fatih Sultan Mehmed'in Ayasofya'ya girişini ve yapının değişen işlevini şu şekilde tasvir etmiştir:

“Fatih Sultan Mehmed, yani II. Mehmed, Konstantinopolis'i fethedip at sırtında Ayasofya'ya girdiğinde, Hristiyanların uzun yıllar boyunca Tanrı'nın Oğlunun Ebedî Hikmetine adadıkları o kutsal tapınak artık eski işlevini kaybetti; Hristiyanlığın kutsal sırlarının kutlandığı bir mekân olmaktan çıktı ve Müslümanların ibadetgahına dönüştü. 29 Mayıs 1453'te, Tanrı'ya yükselen melodik ilahiler ve kilise şarkıları susmuş; yerlerini Müslümanların gür, kararlı ve ritmik duaları olan namazın sesleri almıştı.”⁵²

1700'lerin başlarında İstanbul'a gelen İngiliz antikacı Edmund Chishull (1671-1733), şehri hem topografik hem de mimari açıdan inceleyen seyyahlar arasında yer almaktadır. Chishull, İstanbul'u tam anlamıyla görebilmek için Süleymaniye Camii'nin minarelerinden birine çıkmış ve buradan şehri büyük bir zevkle izlemiştir:

“Kanuni Sultan Süleyman'ın camisini ziyaret ettikten sonra, müezzinlerin Türkleri namazlarına çağırdıkları, yaklaşık yüz yirmi fit yüksekliğindeki minarelerden birine çıkmak için izin aldık. Burada İstanbul'un tüm durumunu ve genişliğini, aynı şekilde Galata, Pera ve Üsküdar'ı, komşu denizler, kanallar ve onları çevreleyen karayla birlikte nefis bir şekilde gördük.”⁵³

Chishull'un dikkatini çeken yapılardan biri de Ayasofya olmuştur. Yapının mimari özellikleri ile Bizans döneminden kalan süslemelerine odaklanmış; gözlemlerini, dönemin Hristiyan bakış açısını da yansıtan şu ifadelerle aktarmıştır:

“Ancak bugünün en özel mutluluğu, şimdi bir Türk camisine dönüştürülerek kirletilen muazzam Sophia Kilisesi'ni görmek için harcadığımız yaklaşık iki saattir. Meraklı gezginlerin ilgisini çeken başlıca unsurlar zengin mozaik işçiliğinin kalıntıları; serpantin, kaymaktaşı ve porfirden oluşan onu süsleyen çok çeşitli ve gösterişli mermerler ve içinde hâlâ İsa'nın ve on iki havarinin tüm figürlerinin ve pencerelerinde Yeni Ahit'ten mozaik işçiliğiyle yazılmış birçok yazıtın bulunduğu büyük ve düz yüce kubbesinin mimarisidir.”⁵⁴

Hollandalı doktor ve gezgin Pieter van Woensel (1747-1808), 1784-1786 yılları arasında İstanbul'da kaldığı süre zarfında çeşitli konulara temas ederken, Ayasofya Camii'ne yapmış olduğu ziyaret sonrasında

49 Guillaume Joseph Grelot, *a.g.e.*, s.79-80.

50 Guillaume Joseph Grelot, *a.g.e.*, s.81.

51 Guillaume Joseph Grelot, *a.g.e.*, s.82.

52 Guillaume Joseph Grelot, *a.g.e.*, s.147.

53 Edmund Chishull, *Türkiye'ye Seyahat ve İngiltere'ye Dönüş*, Çev. Bahattin Orhon, Dorlion Yayınları, Ankara 2025, s.58.

54 Edmund Chishull, *a.g.e.*, s.58.

bu mabede dair izlenimlerini de şu şekilde aktarmıştır:

"Saray'ın ana kapısı güzel bir çeşme ile süslenmiş, düzensiz ama güzel bir avluya çıkar. Cephelerinden biri, Justinianus döneminde iki Rum mimar Anthemius ve Isidorus tarafından inşa edilen muhteşem Ayasofya tapınağından oluşuyor ve bu eserler eski olsa da daha uzun yaşayacaklardır. Türklerin görüntüye (insan tasvirine) benzeyen her şeyden nefret etmesinden dolayı buradaki mozaik sanatlarının bozulduğuna inanıyorum. Fakat dünya üzerindeki en büyüklerinden biri olan bu binanın geri kalanı hayret verici derecede iyi durumdadır ve zarar görmemiştir. Bu kilisenin her tarafında namaza başlamadan önce abdest almak için çeşmeler vardır."⁵⁵

1750 yılında kutsal mekanları ziyaret etmek için yola çıkan Gürcü din adamı, yazar ve diplomat Timote Gabaşvili (1703-1764) İstanbul'u tutsak alınmış olarak addettiğinden dolayı nedamet gözyaşları dökmüştür. İstanbul'un Hristiyanların elinden çıkmasının kendisinde hissettirdiği eleme şu sözlerle vurgulamıştır:

"Böyle bir şehrin elimizden çıkmış olmasından dolayı gözlerim yaşlarla doldu ve insanların işlemiş olduğu günahların ülkeyi ne hale getirdiğini bir kez daha anlamış oldum. İmparatorların gözdesi, ilahi güçlerin yardımıyla inşa edilmiş Hristiyanlığın başlangıç noktası, kutsal kilise toplantılarının yapıldığı önemli mekânın bizim işlemiş olduğumuz günahlardan dolayı bu Müslümanların, barbarların eline geçmesini ve bütün kiliseleri onların kontrol ediyor olmasını kabullenemiyordum. Bu ruh haleti içerisindeyken Davut Peygamberin "Ulu Tanrım, paganlar senin ibadethaneni ele geçirdiler ve senin kutsallarına küfrediyorlar," şeklindeki sözü aklıma gelince daha fazla dayanamayıp hıçkırma hıçkırma ağlamaya başladım. Uzun bir süre imparatorluğun başkentliğini yapmış bu şehrin tutsak olmasını kendime yediremiyordum."⁵⁶

Timote Gabaşvili, İstanbul'un güzelliğini tek bir kategoride sınırlandırmamış, farklı güzelliklere benzeterek anlatmıştır: "Ben İstanbul'u, güzelliği ile nücüm arasındaki bir yıldız, çiçekler arasında bir güle, taşlar arasında en değerlisine, bulutlar arasında gök kuşağına, imparatorlar arasında Iulius Caesar'a benzetiyorum."⁵⁷

1786 yılında Osmanlı topraklarını ziyaret eden Venezuelalı General Francisco de Miranda (1740-1816), Ayasofya'yı hem mimari açıdan incelemiş hem de Avrupa'nın önemli dinî yapılarıyla kıyaslamıştır. Miranda'nın değerlendirmelerinde, Ayasofya'nın teknik özelliklerinden ziyade ziyaretçide bıraktığı görsel ve mekânsal etkiye odaklanmış ve yapının üstünlüğünü şu sözlerle açıklamıştır:

"Buradan Ayasofya'ya geçtik Ayasofya'yı koruyan imam ya da rahip altı kuruş karşılığında Ayasofya'ya girişimizi kolaylaştırdı. Üst galeriye çıktık ve tamamen beyaz mermerle kaplı ve yeşil bir sütunla desteklenen galerinin neredeyse tamamını dolaştık. Beyaz mermerden yapılmış ve şimdiye kadar gördüklerimin en zengini olan antik yeşil bir sütunla desteklenmiş. Bu galerinin iç köşelerinde, küçük daireler halinde, antik mozaikte, hatta Yunan litürjisine ait çeşitli figürler fark ediliyor. Bu binanın üzerine inşa edildiği Yunan haçının kollarını oluşturan dört kemerin üzerine cesurca oturan kubbe buradan mükemmel bir şekilde görülebiliyor ve mimarının cesur bir özelliği olduğu inkar edilemez, ancak bodur görünüyor. Bununla birlikte, yapının tamamını içten gördüğünüzde hissettiğiniz yüce fikir, Roma'daki Aziz Petrus, Londra'daki Aziz Paulus, İspanya'daki Escorial gibi sanatçıların bu kubbe fikrini bir tambur üzerine oturtarak mükemmelleştirmeye çalıştıkları yapıları ilk kez incelediğinizde ortaya çıkan fikirden çok daha üstündür."⁵⁸

Miranda, İstanbul'da Sultan Ahmed Camii'ni de ziyaret etmiş ve bu camiinin Ayasofya'dan kusurlu bir yapıya sahip olsa da ihtişamlı bir görünüme sahip olduğunu, "Daha sonra tam burada bulunan ve eskiden sirke ait olan arazinin bir kısmını kaplayan Sultan Ahmed Camii'ni ziyaret ediyoruz. Ayasofya'nın kusurlu bir taklididir, ancak ihtişamdandan ve iyi etkiden yoksun değildir."⁵⁹ sözleriyle anlatmıştır: Daha sonra ziyaret ettiği Süleymaniye Camii için de "Buradan Süleyman'ın camisi olarak adlandırılan ve bana göre İstanbul'un

55 Safinur Genç, *Hollandalı Seyyah Pieter Van Woensel'in Gözünden Osmanlı İmparatorluğu*, YeniYüz Yayınları, Ankara 2024 s.42-43.

56 *Osmanlı ve Avrupa Topraklarında Beş Gürcü Seyyah ve Seyahatnameleri (XVIII. Ve XIV. Yüzyıl)*, Çev. Harun Çimke, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021s.132.

57 *Beş Gürcü Seyyah ve Seyahatnameleri*, s.136.

58 Francisco de Miranda, *Türkiye ve Yunanistan'a Dair Anılar*, Çev. Densu Kandamar Satılmış, Dorlion Yayınları, Eskişehir 2025, s.77-78.

59 Francisco de Miranda, *a.g.e.*, s.80.

en güzel yapılarından biri olan camiye geçiyoruz... Zira mabet Ayasofya'ya benziyor ve giriş holü ya da sütun dizisi Roma'daki Aziz Petrus'unünin küçük bir örneği.”⁶⁰ demiştir.

İrlandalı bir din adamı, tarihçi ve hekim olan Robert Walsh (1772-1852), 1821 yılının başlarında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçiliği'nin rahibi olarak Osmanlı başkentine gelmiş ve burada uzun yıllar görev yapmıştır. Ayasofya hakkında detaylı bilgiler veren Walsh, Ayasofya'nın inşa sürecine ve Bizans İmparatorluğu açısından taşıdığı sembolik değere odaklanmıştır. Yapıyı yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda Konstantinopolis'in ihtişamını temsil eden bir imparatorluk anıtı olarak ele almıştır. İmparator Justinianus'un yapının tamamlanmasının ardından dile getirdiği rivayet edilen sözler ise Ayasofya'nın dönemin mimarlık anlayışında ulaştığı zirveyi göstermesini ise şu sözleriyle anlatmıştır:

“Konstantin muhteşem şehrini İsa'ya ithafedince buraya Hıristiyanların ibadeti için şehrin ihtişamına yaraşır büyüklükte bir abide dikmenin münasip olacağına karar vermiş” “Muazzam yapı beş yıl on bir ayda tamamlanır. Bu muhteşem işi başardığında imparatorun büyük coşkuyla, “Ey Süleyman, seni aştım!” diye haykırdığı rivayet edilir.”⁶¹

Walsh, Ayasofya'nın Bizans'tan Osmanlı'ya uzanan tarihsel sürekliliğini vurgulamıştır. Yapının camiye dönüştürülmesini yalnızca bir fetih sonucunun ötesinde, yeni başkentin en görkemli mabedinin yeni hâkim unsur tarafından sahiplenilmesini de şu sözlerle anlatmıştır:

“Osmanlılar payitahtlarını bu muhteşem başşehre taşıdığına göre Müslümanlar da dünyanın bu en ihtişamlı mabedinde ibadet edebilmelidir... Aya Sofya halen Iustinianus'un bıraktığı gibi, 1.300 yıldır geç dönem Bizans İmparatorluğu'nun en mükemmel ve en ihtişamlı sanat abidesi olarak duruyor.”⁶²

Ayasofya'nın ziyaretçiler üzerinde bıraktığı hayranlığın temel sebeplerinden birinin mimari büyüklüğü olduğunu, “İçeri girer girmez yerden elli beş metre yüksekliğe ulaşan devasa kubbenin yarattığı tesir çok çarpıcıdır.”⁶³ diyerek anlatmıştır.

Walsh, Ayasofya'nın diğer camilerden farklı bir statüye sahip olduğunu ve ziyaretlerin ancak özel izinlerle gerçekleştirilebildiğini vurgulamıştır:

“Türkler bu camiye diğerlerinden daha büyük bir hürmet ve kıskançlıkla sahip çıkıyor. Ötekilere giriş izni almak zor değil, zaten işlek semtlerde olduklarından Frenkler oralarda rahatça dolaşabiliyorlar. Ancak kâfirin ayağının ikinci defa bu en kutsal alanı kirletmesine tahammül edemediklerinden, Frenkler yaklaştırmaya kalkıştırlarsa kaba sözlerle kovuluyorlar. Ziyaret edilmesine ancak bir elçi İstanbul'a geldiğinde veya şehirden ayrılmaya hazırlanırken kendisine ve maiyetinden belli sayıda kimseye bir lütuf olarak sultanın fermanıyla müsaade ediliyor ve o zaman taciz edilmeden içeri girebiliyorlar.”⁶⁴

“Mehmed Aya Sofya'yı camiye çevirince sarayı için bu manastırın bulunduğu mevkiyi seçmiş. Buranın güzelliği fethettiği diğer yerlerin hiçbirleriyle mukayese edilemez.”⁶⁵

60 Francisco de Miranda, *a.g.e.*, s.82.

61 Robert Walsh, *İstanbul Manzaraları*, Çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2026, s.9.

62 Robert Walsh, *a.g.e.*, s.12.

63 Robert Walsh, *a.g.e.*, s.12.

64 Robert Walsh, *a.g.e.*, s.13.

65 Robert Walsh, *a.g.e.*, s.18.

Resim 2: Ayasofya Camii ve III. Ahmed Çeşmesi⁶⁶

Walsh, Ayasofya'nın Osmanlı döneminde yalnızca önemli bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda fetih sonrası oluşan siyasî ve dinî kimliğin en güçlü sembollerinden biri olarak görmüştür. Walsh, aktardığı gözlemlerle, yapının yabancı ziyaretçilere karşı sıkı biçimde korunmasını, Osmanlı toplumunun Ayasofya'ya atfettiği kutsiyet ve aidiyet duygusunun bir göstergesi olarak yansıtmıştır. Ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in sarayını Ayasofya çevresinde konumlandığına ilişkin değerlendirmesiyle, mabedin fetih sonrasında yalnızca dinî değil, aynı zamanda devletin ve yeni başkent merkezi unsurlarından biri hâline geldiği yönündeki algıyı ortaya koymuştur. Bu yönüyle Ayasofya hem Osmanlı hâkimiyetinin hem de İstanbul'un eşsiz tarihî ve estetik değerinin simgesi olarak öne çıkmıştır.

Amerikalı doktor ve zoolog James Ellsworth De Kay (1792-1851), 1831-1832 yıllarında İstanbul'da bulunmuş ve kaleme aldığı eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecini, halkın gündelik yaşantısını, mimariyi ve sosyal hayatı anlatmıştır. Süleymaniye ve Ayasofya'nın süslediği İstanbul'un coğrafi güzelliğini şu sözlerle aktarmıştır:

*“Solumuz Karadeniz'in uçsuz bucaksız ufkunu kucaklarken, sağımızda, Boğaziçi'ne bitişik yüksek platonun karşısında epey uzakta, minareleri ve Ayasofya'nın ve Süleymaniye'nin gururla yükselen kubbelerini, onun da ötesinde Prinkipos Adalarını ve Marmara Denizi'ni seçebiliyorduk.”*⁶⁷

De Kay, Ayasofya'yı yalnızca Osmanlı başkentinin önemli bir unsuru değil, aynı zamanda geçmiş uygarlıkların mirasını günümüze taşıyan eşsiz bir tarih anıtı olarak da ele almaktadır. Yolu bir şekilde İstanbul'a düşenlerin en önemli ziyaret yerlerinden birinin Ayasofya olduğunu; Ayasofya'nın, yalnızca mimari bir eser değil, farklı medeniyetler ve dinler arasındaki tarihsel sürekliliği ve dönüşümü temsil eden sembolik bir yapı olarak görüldüğünü de şu sözlerle ortaya koymuştur:

*“Ayasofya, Topkapı Sarayı'nın yanındaki tepeden iftiharla yükselir ve bazı büyük camiler kadar ulu olmasada, Osmanlı başkentine yaklaşırken ziyaretçilerin gözüne ilk çarpan yerlerden biridir. Bir Amerikalı, insan gayretinin ve becerisinin ürünü olan, yaşanan pek çok depreme ve bin üç yüz yılın tahrip edici etkilerine meydan okuyabilmiş bir eseri ziyaret etmek için acele eder: kısmen Efes'teki büyük Diana tapınağından gelen taşlarla oluşan ve orta çağların en şahane anıtlarından biri olan yapıyı görmek için heyecanlanır.”*⁶⁸

De Kay, Ayasofya'nın tarihsel önemi için, *“Boyutları ve büyüklüğü açısından heyecan, övgü ve hayranlık uyandırmasa da tarihsel önemi nedeniyle ilgi çekicidir.”*⁶⁹ demiştir. Tarihte bu yapının en dikkat çeken dönemi için de *“Bu binanın tarihinde en dikkat çekici dönem, Hıristiyan ibadethanesi olmaktan çıkıp*

66 Robert Walsh, *a.g.e.*, s.17.

67 James Ellsworth Kay, *a.g.e.*, s.117.

68 James Ellsworth Kay, *a.g.e.*, s.260.

69 James Ellsworth Kay, *a.g.e.*, s.260.

İslam dininin kaynağı, tahtı ve merkezi haline geldiği dönemdir.”⁷⁰ değerlendirmesinde bulunmuştur.

1833 yılında Osmanlı başkentine ve Yunan adalarına bir yolculuk yapan jeolog John Auldjo (1805-1886), gemiyle İstanbul’a yaklaşırken ilk anda gördüğü o göz alıcı manzarayı şöyle anlatmıştır:

“İstanbul, Pera, Boğaziçi ve Üsküdar’ın güzellikleri birdenbire gözler önüne serildi. Haliç’in burnuna doğru yelken açıyorduk. Seraglio Noktası’na baktığımızda, Sultan’ın zengin yaldızlı sarayı göz kamaştırıcı bir altın kapıyla parlıyordu. Ayasofya ve diğer camiler, altın kubbeleri ve zarif minareleriyle yükseliyordu.”⁷¹

Auldjo, İstanbul’un güzelliğini anlatırken duygusal ve edebî bir üslup kullanmıştır. Şehri Doğu dünyasının en göz alıcı merkezlerinden biri olarak tasvir ederken, İstanbul’un mimari zenginliği ile doğal güzelliklerini bir arada değerlendirmiş, şehri âdeta eşsiz bir medeniyet merkezi olarak gördüğünü şu sözleriyle anlatmıştır:

“Sabahın kraliçesi! Doğu’nun Sultanı! Harikalar şehri, pırıl pırıl göğsünde güzel, hafif ve uzun, binlerce saray Altun denizler üzerinde neşeli gölgelerini saçan! Kulelerin ve kubbelerin muhteşem toprakları süslediği ve sayısız direğin taklit bir ormanda durduğu; Servi gölgelerinin olduğu, minarelerin karlı tonu ve altın parıltılarının mavi gökyüzün de çözüldüğü; Doğu sanatının kızı! En ilahi, Konstantin’in güzel ama vefasız gelini; Güzel İstanbul...”⁷²

John Auldjo, bir rehber eşliğinde İstanbul’da gezerken Ayasofya’yı da ziyaret etmiştir. Şehrin önde gelen camilerini karşılaştırırken Ayasofya’nın sahip olduğu tarihî şöhretin ve ziyaretçiler üzerindeki etkisinin diğer yapılardan farklı olduğunu da şu sözleriyle anlatmıştır:

“Mustafa’nın bizi götürdüğü ilk yer, İstanbul’un en büyük ve en zarif camisi olan Süleymaniye Camii’ydi. Ancak bu cami, Ayasofya kadar ünlü ve ilgi çekici değildi; aynı zamanda Sultanahmet Camii kadar güzel ve aydınlık değildi.”⁷³

Auldjo, Ayasofya’nın tarihsel geçmişine de değinmiş, yapının yüzyıllar boyunca çeşitli doğal afetlere rağmen varlığını sürdürdüğünü de “Ayasofya, daha önce iki kez yıkılmış olan aynı adlı kilisenin kalıntıları üzerine inşa edilmiştir ve kubbenin bir bölümü üçüncü bir depremde yıkılmıştır. Zamanında sahip olduğu zenginlikler büyüleyici ve çeşitliydi.”⁷⁴ sözleriyle belirtmiştir.

Auldjo’nun dikkat çektiği bir diğer husus ise Ayasofya’nın farklı dinî gelenekler açısından taşıdığı anlam olmuştur. Yapının hem Hristiyanlık hem de İslam tarihi içerisindeki önemine de “...Bu nedenle Ayasofya hem Hristiyanlar hem de Müslümanlar için eşit derecede kutsal bir mekandır.” sözleriyle vurgu yapmıştır. Osmanlı camileri arasında karşılaştırmada yapan Auldjo, “Ayasofya, Doğu’nun Aziz Petrus’u olarak kabul edilebilecek olan Sultan Mehmed’in camisinden bile güzellik açısından aşılmıştır. Büyüklük ve ihtişam açısından bir sonraki camiler Ahmet ve Osman camileridir.”⁷⁵ demiştir.

1830’larda eşikle birlikte çıktığı Akdeniz gezisi kapsamında İstanbul’u da ziyaret eden İngiliz yarbay Sir Grenville Temple (1799-1847), Ayasofya’yı ziyaretinden sonra mabedin tarihi ve mimarisi hakkında şu bilgilere yer vermiştir:

“Sağımızda, Büyük Konstantin tarafından yapılan bir kilisenin kalıntılarının üzerine Justinian tarafından inşa edilen ve II. Mehmet tarafından Yunan İmparatorluğu’nun başkentine yaptığı muzafferane giriş ile aynı günde cami haline getirilen ünlü Ayasofya Camii bulunuyor... Bu caminin kubbesi, büyük

70 James Ellswort Kay, *a.g.e.*, s.261.

71 Jhon Auldjo, *İngiliz Elçisinin 1833 Tarihindeki İstanbul Gezisi*, Çev. Erzen Beydoğan, Dorlion Yayınları, Ankara 2023, s.31.

72 Jhon Auldjo, *a.g.e.*, s.118.

73 Jhon Auldjo, *a.g.e.*, s.51.

74 Jhon Auldjo, *a.g.e.*, s.114.

75 Jhon Auldjo, *a.g.e.*, s.115-116.

çukuru ve orantılı düzlüğü ile enderdir.”⁷⁶

1840 yılında mimar ve ressam Pascal Coste’la İran’a giden bölgenin anıtlarını keşfeden dönüşte ise İstanbul’a uğrayan Fransız sanatçı Jean Baptiste Eugene Flandin (1809-1889), 1842 yılında ise Legion de Honor’la ödüllendirilip (Napolyon tarafından oluşturulan Fransa’nın en yüksek dereceli nişanı, şeref lejyonu) Pascal Coste’la altı ciltlik bir albümde çıkartmıştır.

Flandin, İstanbul’u estetik ve romantik bir bütünlük içinde algılamış, İstanbul’un mimari silüetini doğal çevreyle birleşen görsel bir kompozisyon olarak değerlendirmiştir. Özellikle camiler, minareler ve kubbelerin şehir kimliğini belirleyen temel unsurlar olduğunu şu sözlerle vurgulamıştır.:

“Tablonun fonunda ise, duaların göğe daha kolay erişmesini sağlamak için altın yaldızlı alemleri, dantel gibi şerefleriyle binlerce minaresi göğe doğru yükselen hayranlık verici camilerinin ihtişamıyla İstanbul, tüm heybeti içinde görülür. Bu minarelerden, müminleri namaza çağıran müezzinlerin semavi sesleri işitilir. Böylece tablo tamamlanır, şahanedir; hiçbir şey eksik değildir. Sanatın doğurabileceği en mükemmele çerçeve oluşturan doğanın en güzeli buradadır.”⁷⁷

Flandin, İstanbul’un farklı bölgelerden görülen manzaralarını değerlendirirken şehrin çok katmanlı yapısını ve görsel zenginliğini ön plana çıkarmış, özellikle Haliç ve üç şehirli yapı üzerinden İstanbul’un bütüncül bir kompozisyon oluşturduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Her köşeden İstanbul’un sunduğu manzaralar o kadar güzeldir ki, en güzel olanını söylemeye kalkışsa insan şaşırır kalır. Üç şehir ile -Suriçi İstanbul, Galata, Pera- sarılı Altın Boynuz, hiç şüphesiz en yücesidir. Çeşitli yerlerden sağlanan kısmî görüntüler, genel görünümüyle heyecan verici olduğu kadar, ayrıntılarıyla da baştan çıkarıcıdır. Ama İstanbul’un bir manzarası vardır ki Victor Hugo’ya "Orientales"de şu dizeleri ilham etmiştir:

...bu kıyıda İstanbul, bin oku birlikte yükselterek denizin içinde demirlemiş uyuyan bir donanmayı salıncakta sallar.”⁷⁸

Flandin, İstanbul’un önemli camilerine de yer verirken, bunların canlı bir tablo gibi görmüştür. Flandin, İstanbul’un silüetinde önemli bir yere sahip olan Ayasofya’yı da tarihî ve mimari özellikleriyle değerlendirerek, yapının şehir manzarasındaki konumuna dikkat çekmiştir. Flandin, anlatımında Ayasofya, yalnızca tek başına bir mimari eser olarak değil, İstanbul’un bütüncül görünümünü tamamlayan ve şehrin estetik karakterini güçlendiren başlıca unsurlardan biri olarak gördüğünü de şu sözleriyle açıklamıştır:

...Doğu’nun kraliçesi, limanın ortasından bakıldığında bütün kubbeleri, siyah servilerle kaynaşmış sayısız minareleriyle şahane görünür: Muhteşem amfiteatrın basamakları üzerinden ortaya çıkan ve öbür yandan Süleyman’ın, Ahmed’in, Ayasofya’nın, Bayezid’in bu ünlü isimlerini taşıyan ve birbirlerinin etrafında kümelenmiş camileri ya da parıldayan kubbelerini gerçek müminlerin mutaassıp birliğini simgeleyen minare ve hilâl demetleriyle birbirlerine yakınlaştıran diğer birçok şeyin katıldığı bir bütünlük. Bu, insanın karşılaşılabileceği en şaşırtıcı manzaralardan biridir, canlı bir tablo olup vurucu ruhu asla anılardan çıkmaz.”⁷⁹

Flandin, Ayasofya’yı hem Bizans mirasının bir temsilcisi hem de İstanbul’un tarihsel sürekliliğini görünür kılan mimari bir odak olarak sunmuştur. Yapının kökenine ve sembolik değerine ilişkin değerlendirmesi şöyle yapmıştır:

“En üst noktaya doğru, hilal ile sonuçlanan ve daha küçük kubbelere dayanan bir yayvan kubbe vardır; yanında iki minare yükselir. Bu Türklerin söyleyişi ile Ayasofya’dır, yani Iustinianos’un İsa’da simgeleşen bilgeliğe adamak istediği Bizans mabedidir. Bu kilise eskiden imparatorluğun en büyük ve

76 Grenville Temple, *Akdeniz’de Geziler*, Çev. Say Yayınları, İstanbul 2015, s.178-179.

77 Eugene Flandin, *İstanbul (L’Orient)-19. Yüzyıl*, Çev. Orhan Koloğlu, Zodyak Kitap, İstanbul 2014, s.14.

78 Eugene Flandin, *a.g.e.*, s.32.

79 Eugene Flandin, *a.g.e.*, s.59.

en güzel yapısıydı. Kapıları, söylendiğine göre, Ararat Dağının buzlu sırtlarından Greklerin toplayıp getirdikleri Nuh'un gemisine ait levhalarla yapılmıştı.”⁸⁰

Resim 3: İstanbul⁸¹

1844-45 yıllarında İstanbul'u ziyaret eden ve “Gurur Dünyası”nın yazarı olan İngiliz romancı William Makepeace Thackeray (1811-1863), şehri anlatmak için kelimelerin yetersiz kaldığını şu sözleriyle anlatmıştır:

“En coşkulu zevkleri yaşatan bir tiyatro oyununun insanın damağında bıraktığı lezzeti gençliğinizde bizatihi tatmadıysanız teşbihlerim sizin için bir anlam ifade etmez, bu durumda İstanbul'un bende uyandırdığı tesiri idrak edemezsiniz. Nitekim tiyatrodan bu denli zevk almamış kişinin muhayyilesini tahrik etmeye elimizdeki kalem muktedir olamaz.”⁸²

Ayasofya'yı da ziyaret eden Thackeray, yapıyı yalnızca mimari ölçüleri ve teknik özellikleri üzerinden değerlendirmemiş, bu tür verilerin yapının bıraktığı etkiyi açıklamakta yetersiz kaldığını da vurgulamıştır. Gözlemlerinde Ayasofya'yı hem anıtsal mimarisi hem de İstanbul'un tarihî dokusu içerisindeki konumuyla ele alırken, yapıyı çevresindeki diğer önemli eserlerle birlikte değerlendirmiş ve şehrin görsel bütünlüğü içerisindeki yerini şu sözlerle ortaya koymuştur:

“Yahut örneğin Ayasofya'nun aleminden zeminine kadar minaresinin yüksekliğinin 145 metre, 2 minarelerden alçakta kalan kubbenin çapının 38 metre olduğunu ve tam doksan yedi adet penceresi bulunduğunu söylesem hepsi ne kadar doğru da olsa bu sayılar, tarihler, ölçümler Ayasofya'yı kavramanıza yeter mi? Teşbihlere burun kıvrırsanız da muhayyileniz cetvel ve pergelle bir şehri resmedebilir mi?”⁸³

“At Meydanı'nda Ayasofya tüm ihtişamıyla önünüze serilse de altı minaresi ve ağaçlıklı geniş avlusuyla onun hemen karşısında yer alan Sultan Ahmet Camii'nin göz kamaştırıcı görüntüsü çok daha dikkat çekici bir güzelliكتedir.”⁸⁴

İstanbul'a uğrayan Rusların başlıca ziyaretgâhı Ayasofya olmuştur. Rusya'da erken dönemlerden itibaren Ayasofya hakkında yazılmış çok zengin bir literatür olduğu malumdur. Ayasofya hemen her dönemde İstanbul'u ziyaret eden seyyahların tarihi, dini vasıfları, mimari özellikleri, kutsal objeleri ile büyük

80 Eugene Flandin, *a.g.e.*, s.61.

81 Eugene Flandin, *a.g.e.*, s.30

82 William Makepeace Thackeray, *a.g.e.*, s.81.

83 William Makepeace Thackeray, *a.g.e.*, s.81.

84 William Makepeace Thackeray, *a.g.e.*, s.98.

hayranlıkla bahsettiği İstanbul imgelerinin başında gelir. İstanbul kiliseleri ve cami/kiliseler içerisinde en güzeli en görkemli ve ihtişamlısı olarak bahsedilir. Seyyahlar diğer memleketlerde gördükleri ihtişamlı kilise ve mabetlerle Ayasofya'ya mukayese ederek anlatmaya çalışırlar. Roma Panteon Kilisesi bunlardan sadece biridir. Kimisi denk görür kimisi de güzellikte ve mükemmellikte Ayasofya'nın onu aştığını ifade eder. Rusya'nın Osmanlıya kafa tutar hale geldiği dönemlerden itibaren ise İstanbul'la birlikte Ayasofya Rus yayılma hedefinin nihai noktası olarak görülür.⁸⁵

Gerek hac ziyareti sebebiyle gerekse seyahat maksadıyla İstanbul'da bulunan Rusların günlüklerinde bazen cami, bazen kilise şeklinde zikrettikleri Ayasofya'yı ziyaret edebilmeleri bahtiyarlığın en yücesidir. Kudüs'le taçlanan kutsal haccın bir parçasıdır. İstanbul'daki tüm camiler, dünyadaki tüm mabetler içerisinde görkemi, kutsiyeti, zarafeti, ihtişamı en erişilmez olanıdır. Ruslar için İstanbul kadar kıymetli olan Ayasofya bu asırda adeta bir kızıl elmadır. İstanbul'un Türkler tarafından fethi ve Ayasofya'nın camiye çevrilmiş olması asla hazmedilemeyen onulmaz bir yara, asırlarca süren ağır bir travmadır. Ayasofya'yı Türkler tarafından esir alınmış olarak görürler. Ziyaretler esnasında Ayasofya'da sarıklı, fesli Müslümanları görmek onlar için dayanılmaz bir acıdır. Ayasofya'da kendi dinlerince ibadet etmek en büyük hayalleridir. Bir an Hristiyan Ortodoks ilahi seslerinin Ayasofya'nın akustığında yankılandığını hayal ederler. Kimileri bu ziyaretlerde çevreye hissettirmeden gizli ibadet eder, kimileri de kayıkla denizde seyir hâlindeyken Ayasofya'ya yüzlerini dönerek haç çıkarırlar. İstanbul'da konakladıkları mekânların Ayasofya manzaralı olmasına önem verirler. Ruslar Ayasofya'nın yeniden Hristiyan mabedine dönüşeceği hayali içindedirler. Bunun da ancak Rusya'nın marifetiyle gerçekleşebileceği inancını taşırlar. Ayasofya'daki hilâlin yerini haçın alacağı o kutlu anı sabırsızlıkla beklerler. İşledikleri günahlardan dolayı Tanrı'nın Ayasofya'yı ellerinden aldığını düşünürler. İstanbul gibi Ayasofya üzerinde de Türk hâkimiyetinin geçici olduğu inancı yaygındır. Bu kutsal mabet bir gün aslına rücu ettiğinde Müslümanlığın tüm izlerinin bir günde ortadan kaldırılabilmesine inanırlar.⁸⁶

1845'te gelen Rus Dükü Prens Konstantin Nikolayeviç (1827-1892), Osmanlı paşalarını ziyaretinin ardından Büyükdere'den gemiyle Boğaz manzaraları eşliğinde Yedikule önlerine kadar gelmiştir. Bu kısa gezinti boyunca İstanbul ve Boğaziçi hakkında o anki duygularını şöyle nakletmiştir:

"Ben bunlar hakkında çok okudum ve birçok tablo gördüm. Ancak [İstanbul'un] doğasıyla hiçbir şeyi mukayese etmek mümkün değil. Bu bir rüya. Dağlar çok zengin yeşilliklerle kaplı. Sahil boyunca ise aralıksız konaklar, köşkler, saraylar yer alıyor. Bu olağanüstü bir tablo. Rumeli ve Anadolu'yu geçerek yavaş yavaş Marmara Denizi'nin açılması ve nihayet Saray Burnu'ndan ya da Seralsk Burnu'ndan başlayarak Çargrad'ın bizzat kendisi tam karşında yer alıyor. İşte bu an olağanüstü bir an".

Prens, İstanbul'u hayal ettiğinden daha büyük ve devasa bulur. Sarayları ve bahçeleriyle Saray Burnu ve onun üzerinde Ayasofya olağanüstü ve şaşırtıcı derecede hayret vericidir. Heyette bulunanlar da aynı derecede İstanbul'a hayran kalmıştır. Prens Konstantin'in bu gördüğü İstanbul tablosunda dikkatini çeken devasa camiler de olmuştur. Bunlardan bir tanesi de Kutsal Ayasofya'dır. Denizden seyrettiği Ayasofya'ya, "her ne kadar zavallı duruma düşürülmüş, çirkinleştirilmiş olsa da bu hâliyle de muazzam" diyerek bir süre bakakalmış ve "Heyhat! Onu seyretmek çok acı. Şimdi hilâlin altında bulunan Bizans'ın bu ilk mabedine bakmak ne müthiş bir ıstırap" diye kahırlanmıştır.⁸⁷

Prens Konstantin, İstanbul'un gurur ve dekorasyonunu yansıtan, camiye dönüştürülmüş kutsal mabet Ayasofya'ya girmiştir. Konstantin mabedin ihtişamı karşısında adeta büyülenmiştir. Ancak camiye çevrilmiş olması, Hristiyanlığa ait kutsalların yerini Müslümanlığın almış olması karşısında yüreğinde derin bir acı hissetmiş ve şu sözlere yer vermiştir:

"Kalp atışları eşliğinde hızlıca katedrale girdik. Bu arada istavroz çıkardım. Öyle hızlı hareket ettim ki bu yaptığımı hiç kimse görmedi. Tanrım! Tanrım! O anda neler hissettiğimi anlatamam. Gözlerimden

85 Fatih Ünal, vd., *İstanbul Seyahatnamesi 19. Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*, Kronik Kitap, İstanbul 2022, s. 173-174.

86 Fatih Ünal ve Mesut Karakulak, *İstanbul'da İlk Ruslar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2025, s.78-79.

87 Fatih Ünal, ve Mesut Karakulak a.g.e., s.63-64.

yaşlar akıyordu. Hristiyanlığın ilk mabedi camiye çevrilmiş! Bu dehşet verici bir şey. Kutsal sunağın yerinde yönü Mekke'ye çevrilmiş kavisli mihrap duruyordu. Muazzam iç kısım ise inanılmaz. Uzun bir süre yerimizde kalakaldık. Birbirimize hiçbir şey söyleyemedik. Sadece içeride dua ettim, vedalaşırken bana söylediği için önce değerli annemiz için, daha sonra da [Ayasofya'nın] özgürlüğü için..."⁸⁸

Rus yazar Vladimir Petroviç Davidov, 1835'te geldiği İstanbul'u bir tiyatro sahnesi gibi bitmek bilmeyen bir merak ve heyecan uyandırmasından şu sözleriyle bahsetmiştir: "İstanbul bütünüyle bir dekorasyona benziyor. Kadın gibi ıslık ıslık, insanda öyle bir merak uyandırıyor ki, hayatımızda ilk defa seyrettiğimiz tiyatro gösterisi gibi."⁸⁹

Davidov bu ilk Ayasofya ziyaretinde heyetle birlikte mabedin her tarafını, kadınlara mahsus galeriden kubbeye kadar bütün galerileri gezmiştir. Notlarında bununla ilgili çeşitli gözlem ve değerlendirmelerde bulunur. "İstanbul'daki bütün camilerin en ilginç ve erişilmez olanı" diye tarif ettiği Ayasofya'nın kapıları, kubbesi, duvarları, galerileri, sütunları hakkında bilgiler verir. Ayasofya'yı büyüklüğü ve görkemi bakımından Roma'daki Aziz Petro ve Panteon mabetleriyle mukayese eder. Bazı yerlerinde gözlemlediği Bizans mozaiklerinin kalıntılara ve onların arasında görünen haç sembollerine dikkat çeker. Duvar süslemelerinin büyük bir kısmı sıvanmış ve yerlerine çeşitli Arapça yazılar yazılmıştır. Arkadaşı Efimov eğik kolonlara dikkat çekerek mabedin çok şiddetli depremler geçirmiş olduğuna işaret etmiştir. Kubbenin altından geçen galeride birkaç adet altın sarısı mozaik kazıyan Davidov, "Belki gün gelip mozaikler yeniden tüm ihtişamıyla ortaya çıkar" sözleriyle dönemin Rus aydınları gibi Ayasofya'nın Ruslar eliyle yeniden Hristiyan mabedine dönüştürüleceği ve hilalin yerini haçın alacağı arzu ve temennisini ifade eder.⁹⁰

Rus General Nikolay Sergeyeviç Vsevolojski (1772-1857), 21 Mayıs 1836'da Odessa'dan İstanbul'a yaklaşık iki gün süren deniz yolculuğu sonunda ulaşır. Her gezgin gibi İstanbul'un eşsiz manzarası ve tarihi dokusu karşısında büyülenir:

"Şehrin bu azametli manzarası, onu ilk görenlerde şaşkınlık ve hayranlık doğuruyor. Gemimizin tam karşısında 'Seralskiy Dvoretz (Topkapı Sarayı) yapıları, kuleleri ve türlü bahçeleriyle gemimizin tam karşısında idi. Eski Bizans sarayının tam bulunduğu yerde kurulan sarayın farklı mimarisi, ihtişamlı ve görkemli görüntüsü ister istemez bin bir gece masallarını hatırlatıyor"⁹¹

Vsevolojski özellikle Fatih Camii'nden çok etkilenmiştir. Bu camii ile Ayasofya'nın denk olduğunu şöyle anlatmıştır: "Kutsal Apostol kilisesinin yıkıntıları (üzerine) şimdi II. Mehmed Cami inşa edildi. Roma Panteon'u gibi yükselen, kubbesinden ışık almaktadır. Bu cami güzellikte Ayasofya'ya denktir."⁹²

Rus eleştirmen Aleksandr Petroviç Milyukov (1816-1897), 1857'de geldiği İstanbul için kendi ifadesiyle: "Köprüleri ve vapurlarıyla Londra ne Venedik ne de geniş bir Moskova panoraması sunan Vorobevi Gori'dan Moskova. İşte! denizden süzülen mermer saraylarıyla bu eşsiz panorama kadar büyüleyici bir izlenim bırakmıyorlar."⁹³ demiştir.

Rus seyyah Milyukov da Ayasofya'nın bir gün mutlaka yeniden Hristiyanların mülkü olacağına inanır.⁹⁴ Geldiği dönemde İstanbul'da tarihi mekânları yabancılar ferman sözcüğünden geldiği anlaşılan firman adı verilen bir izin belgesiyle ziyaret edebilmektedir. Milyukov ve rehberinde bu izin belgesi olmadığı için rüşvet olarak para vermek suretiyle ancak Ayasofya'yı gezme imkânı elde eder. Milyukov'a göre İstanbul doğal güzellikleri bakımından dün yanın hiçbir yeriyle kıyaslanmayacak güzelliklere sahip bir şehirdir.⁹⁵

88 Fatih Ünal ve Mesut Karakulak, a.g.e., s.84-85.

89 Fatih Ünal vd., a.g.e., s.32.

90 Fatih Ünal vd., a.g.e., s.38.

91 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.92-93.

92 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.98-99.

93 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.161.

94 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s. 173-174.

95 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.202.

Kudüs yolcusu Rus din adamı Koptev, 1887'de Tophane'ye geldiğinde karşısındaki manzarayı şöyle tasvir etmiştir:

*"Nihayet sabah saat 6.30'da Tophane karşısına demir attığımızda gözlerimizin önünde beliren harikulâde bir tablo ile karşı karşıya idik, Altın Boynuzu ile Boğaz, uzakta Prens Adaları ile Marmara Denizi, Asya sahilinde amfiteyatroya yerleşmiş yapılarıyla Üsküdar ve doğrudan gözlerimizin önünde yükselen binaları ve servilerle kaplı Sultan Sarayı'yla İstanbul Burnu (Saray Burnu) görünmektedir. Ulu Ayasofya sanki bütün bu yapılara hükmediyor ve bu büyük kilisenin köşelerindeki minareler, bu tarihi kutsal kilisede ibadete layık görülmedikleri için Ortodoks Hristiyanlara sitem eder gibi hizmet ediyor"*⁹⁶

*"Koptev, Ayasofya'nın tarihi geçmişinden, mimari ölçü ve özelliklerinden, yangın ve depremler sonrası geçirdiği değişikliklerden, Osmanlı sonrası yapılan düzenlemelerden kısa kısa bahseder ve bu arada si- tem edercesine "maalesef şimdi cami" yorumunu yapmayı da ihmal etmez. Zira Ayasofya'nın Osmanlılar tarafından camiye çevrilmiş olması tüm Hristiyan aleminde olduğu gibi Rus dini çevrelerinde de etkisi asırlarca devam ede gelen ağır bir travma olmuştur. XIX. asırda artık gücünün zirvesinde olan bir Rusya'nın İstanbul'u ele geçirerek Ayasofya'ya haç koyma zamanının geldiğine inanıldığından, İstanbul'a gelen Rusların Ayasofya'yı gördüğünde en büyük hayali de bu mabede haç koymak olmuştur."*⁹⁷

Rus Başpiskopos Nikifor Timofeyeviç Kamenskiy (1847-?), 1888 yılında henüz İstanbul'a ayak basmadan gördüğü manzara karşısında oldukça etkilenir. Ona göre bu gördüklerini yanındakilere yorumlamaya bile zamanı yoktur. Çünkü önündeki her güzel manzara bir diğerinin yerini aldığı anda iyisi bu diye düşünüyor; bu yüzden ne yapacağını bilmiyordu. Geriye mi bakmalı ya da acele ile önüne mi bakmalıydı bilemiyordu. İstanbul'un eşsiz manzarası karşısında zamanın nasıl geçtiğini anlamıyordu.⁹⁸ Ayasofya'yı ilk gördüğü andan, ayrıldığı zamana kadar geçen sürede büyük bir heyecan duymuş ve bu duygu yoğunluğunu şu sözlerle anlatmıştır:

*"Sadece antik çağda değil, aynı zamanda tüm modern mimarinin de buna eşit bir mabet oluşturmadığı görülmüyor. Bence, bu mabedin cazibesinin asıl sırrı, içeri adım attığınız ilk andan itibaren çarpıcı büyüklüğünde, göze çarpan tüm ihtişamında, yapılan tüm parçaların olağanüstü simetrisinde ve zarafetinde, yapının çeşitlilik dolu, birliği ihlal etmeyen görünümünde ve herkesin hizmetinde bulunduğu bu tonozun üzerindeki olağandışı egemenliğinde saklı. Oradan ışık gelir ve mabedin tüm hayatı orada yoğunlaşır. Böylece burası mucizevi bir güç ve olağanüstü genişlikle dolar. Burayı az gören birçok kişi için bu manzara cennete sahip olmak gibi görünebilir... Burada bizim mucize korumuzun şarkıları duyulsaydı ve daha da fazlası saray korosu burada olsaydı ne olurdu diye düşündüm. Ciddi hizmetleriyle burada duran büyükelçilerimizin 'Yeryüzünde veya Cennette nerede durduklarını bilmediklerini söylemeleri sebepsiz değil. Evet pek çok Rus, sebepsizce Ayasofya gibi bir mabette ibadet etmeyi hayal ediyor. Ayasofya'yı terk etmek istemiyorum. Burası o kadar güzel ki! Ancak her şeyin bir sonu var. Sonunda onu tekrar ziyaret etmek için söz verdikten sonra Ayasofya'dan ayrıldık."*⁹⁹

Kamenskiy, seyahatinin hemen ertesi günü akrabalarına yazdığı mektupta mabedin eski işlevine ve kaybedilmiş kutsallığına yönelik ifadeleri, Ayasofya'nın Hristiyan hafızasındaki özel konumunu ve yapıya duyulan manevi bağlılığı göstermiş, Ayasofya'nın muhteşem manzarasını da şu sözlerle anlatmıştır:

"Çargrad bulunduğu konum mevki itibarıyla çok iyi ama düzensiz...Şehir manzaraları, geceleri ay ışığı altında daha mükemmel; bilhassa Ayasofya'nın muhteşem manzarası çok etkileyici. Ayasofya'nın içini ise ne yazabilirim ne anlatabilirim. Ne bizim İsakiyev ne de Spasitel Katedrali gibi. Jüstinyen'in bütün hazinelerini bahsi geçen bu tapınağın inşasına ayırdığını ve Bizans'ın bütün antik tapınaklarından birer numune aldığını -sütunlar, kaideler, pahalı taşlar gibi- boşuna söylemiyorlar. Ama bu tapınak ne zaman ki o aziz simgeleri ve çeşitli kilise eşyalarıyla dekore edilir; din adamları ve büyük bir ilahi korosu ile ibadete

96 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.206.

97 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.207-208.

98 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.250-251.

99 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.259.

açılır; işte o zaman parlar. Tanrım! Sen böylesi bir mabedi hangi günahlarımızdan dolayı bizlerin elinden aldın."¹⁰⁰

Rus gazeteci-yazar Nikolay Nikolaevič Lender İstanbul manzarası karşısında birdenbire bu eşsiz manzaranın büyümesine kapılmış ve "Doğu'nun büyüklüğü içerisinde İstanbul o kadar büyüleyici bir şehirdir ki ilk bakışta onun bu görüntüsünü anlamak oldukça zordur. Tamamen farklı bir dünyaya düşersiniz her şey kendine özgüdür."¹⁰¹ demiştir.

Lender, İstanbul gezisinin başlangıcını Ayasofya ile yapar. Bu muhteşem yapıyı ilk gördüğünde şaşkınlığını gizleyemeyen seyyah, şu ifadeleri kullanmıştır:

*"İstanbul'un en göz alıcı camisi Ayasofya'dır... Ayasofya, tıpkı masallardaki gibi, 5 yılda (532'den 537'e) bina edilmiş ise de diğer dahi mimarların yapıları gibi ne yıkılmışlar ne de ihtişamlarını kaybetmişlerdir. Mabede konulan payandalardan dolayı genel görüntüsü bozulmadan kalmış. Bu mabet Justinyanos (yazı birliği) dönemindeki antik dünyanın pek çok hazinesini temsil eder. Ancak on 1300 yıl içerisinde ciddi şekilde yıpranmıştır."*¹⁰²

Nihayet Ayasofya içine girebilen Lender, mabedin ihtişamı karşısında o kadar şaşırır ki bu anı şu sözlerle tasvir etmiştir:

*"Önünüzde kocaman bir alan, oranın üstünde dehşet verici yükseklikte duvar ve taçlı geniş sığ bir kubbe. Kafanızın epey üzerinde kubbenin kenarlarında sıra sıra camlar, bu camların içinden mavi gökyüzü gözükür Oradan aşağıya çok yoğun bir şekilde ışık huzmesi dökülür. Öyle görünüyor ki bu yüksek kubbe cennete (gökyüzü) kadar dayanıyor. Yukarıdan bakıldığında kendinizi küçük bir mahluk gibi hissedebilirsiniz. İleride eski sütunun yanında Sultanların locası, imamlar için yer ve saray görevlileri için bölmeler var. Yukarıdan aşağı doğru sarkan bir avize onun üzerinde sayısız lamba bulunuyor."*¹⁰³

Lender, Ayasofya'nın mistik havasında kendini kaybettikçe söylemleri de o derece duygusal bir çerçeveye oturmaya başlamıştır. Nitekim Lender, İstanbul'un Türkler tarafından alınışını şöyle tasvir etmiştir:

*"Ayasofya çok ağır geçen 4 yüzyıldan beri hüznü tarihleriyle günü- müze kadar ulaşmakta. 29 Mayıs 1453'te korkunç düşmanın yaklaşmasıyla Konstantinapol Hristiyanları Ayasofya Kilisesinde dua etmek için toplanmışlar. Onlar, top ve silah sesleriyle dehşete kapılmış, kapıların kırılmasıyla oluşan gürültü ve ardından vahşi yeniçeri sürüsünün mabedin içerisine dalarak burada saklanan herkesi öldürmüşler. Rivayete göre: Fatih Sultan Mehmed cesetlerden tepe oluşmuş mabedin içerisine at üzerinde girmiş. Ancak bu tam olarak doğru olmayabilir. Bizans ve Türk tarihçilerine göre Sultan II. Mehmed mabede yürüyerek girdi ve yapının güzelliği karşısında dona kaldı, Ardından Muhammedi ayini başladı."*¹⁰⁴

Lender, Ayasofya'yı değerlendirirken yapının mimari özelliklerinden ziyade tarih boyunca yüklenmiş olduğu dinî ve sembolik anlamlara odaklanmıştır. Özellikle İstanbul'un fethi sırasında yaşandığına inanılan olayları aktarırken, Ayasofya'yı Bizans dünyasının kaybedilmiş kutsal merkezi olarak tasvir etmiş ve mabedin Hristiyan hafızasındaki yerini vurgulamıştır. Bununla birlikte anlatımında Fatih Sultan Mehmed'in yapı karşısındaki hayranlığına da yer vererek, Ayasofya'nın fetih sonrasında dahi estetik ve mimari üstünlüğünü koruyan evrensel bir anıt olarak algılandığını ortaya koymuştur.

Lender, İstanbul'daki diğer camilere ilişkin değerlendirmeleriyle ise Ayasofya'nın Osmanlı mimarisi üzerindeki etkisine dikkat çekmiştir. Sultanahmet Camii başta olmak üzere birçok Osmanlı camisini Ayasofya ile karşılaştırmış, bu yapıların farklı mimari özellikler taşıyalar da plan ve mekân anlayışı bakımından Ayasofya'dan ilham aldıklarını şöyle belirtmiştir:

100 Fatih Ünal, vd., *a.g.e.*, s.260.

101 Fatih Ünal, vd., *a.g.e.*, s.272-273.

102 Fatih Ünal, vd., *a.g.e.*, s.275-276.

103 Fatih Ünal, vd., *a.g.e.*, s.276.

104 Fatih Ünal, vd., *a.g.e.*, s.277.

“Ayasofya'nın hemen yakınında şehrin diğer önemli merkezi Sultan Ahmet Cami bulunuyor. Sultan Ahmet Cami'nin banisi Sultan Ahmed bu mabedin devasa heybetli görünmesi için onun etrafına altı tane minare yaptırmış. Masraftan kaçınmamış ve gerçekten mabedin ulu bir görüntüsü var. Ancak Ayasofya'ya rakip olsun diye inşa edilmiş bu cami inşa planı bakımından farklılık arz etse de Türkler neredeyse tüm camilerini Ayasofya planı şeklinde yapmıştır. Mükemmel bir cami olan Valide Sultan ve diğer birçoğu Ayasofya'yı andırmaktadır.”¹⁰⁵

Osmanlı ordusunda Müşavir Paşa adıyla danışman olarak görev yapan Sir Adolphus Slade (1804-1877), denizci olmasından mütevellit İstanbul limanı ile yakından ilgilenmiş ve ne olursa olsun buranın hâkim konumundan bir şey kaybetmeyeceğini şu sözleriyle anlatmıştır:

“Karadeniz'in emniyetli müdafaa olunabilir yalnız iki limanı vardır; Sivastopol ile İstanbul. İstanbul limanı daha iyidir, çünkü burası donanmanın rüzgâr altında bulunur. İstanbul'un askerlik ve ticaret bakımından tarihin her çağında eşsiz kalmış olan mevki, gemilere makine konulduktan sonra dahi, o derecede yükselmiştir ki dünyanın dengesi bozulduğu zaman hakimiyet merkezi yine bu şehir olacaktır.”¹⁰⁶

Slade, herkesçe kutsal sayılan ama farklı anlamlar ifade eden Ayasofya için: “Aynı zamanda İstanbul'un en hassas nazik mahallesi olan Ayasofya (...) Fransızların yanına sokuldukları Ayasofya camii hem Türkler hem Rumlar için kıymetli ve kutsaldı. Türklerin zafer anıtı, Rumların İmparatorlukları hatırasıydı.”¹⁰⁷ demiştir.

İran'da seyahatname yazmanın yaygınlaştığı 1800'lü yıllarda, bazıları modern yaşamı tanımları için devlet tarafından gönderilen görevliler, bazıları da hac vazifesini yerine getirmek veya gezmek amacıyla İstanbul'a gelmişlerdir. Osmanlı Devleti ancak resmî hac yollarının güvenliğini sağladığından, İranlı hacı adayları, özellikle de tacirler ve devlet yetkilileri resmî Osmanlı kervanlarıyla hacca gitmeyi tercih ederlerdi. “İstanbul Yolu” olarak bilinen, daha uzun fakat güvenli olan bu yol ile Bakü ve Tiflis üzerinden Karadeniz'e, oradan da İstanbul'a gidilir, İstanbul'dan da Osmanlı veya Avrupa gemileriyle Süveyş'e, ardından da Mekke'ye ulaşırdı. Kendilerini kutsal toprakların muhafızı ve Müslümanların halifesi ilan eden Osmanlı padişahları, İslâm topraklarından gelen diğer hacılara olduğu gibi İranlı hacılara da güvenlik içinde hac yapma imkânı sağlardı.¹⁰⁸

Kasım 1802 yılında gelen İranlı yazar Mirza Ebu Talip Han (1752-1806), İstanbul gezisinde camilere uğrayan seyyah camilerin güzelliğinden şu şekilde bahsetmiştir; “Velakin camiler... İstanbul, Galata ve Üsküdar'da toplam yirmi beş cami varmış. Bu camiler taş ya da tuğla ve kireçten yapılmıştı. Boyut, dayanıklılık, renk ve iç tasarım olarak ifade edilemeyecek kadar abartılıydılar.” Mirza Ebu Talip Han, gezdiği camiler içerisinde Ayasofya'nın yıllara meydan okuyan ihtişamından ve diğer mimari yapılarla kıyasladığında terazide ne kadar ağır bastığından da şu sözlerle ifade etmiştir:

“Özellikle Ayasofya Camii'ni seyretmek insanı hayrete düşürüyordu. Kuşkusuz dünyada bu güzellik, tasarım ve itibarda başka bir yapı yoktur ya da ben şahsen hiçbir yerde görmedim. Ayasofya'yı gördükten sonra Aziz Paul Katedrali gözümden düştü. Bu yapı 1488 yıl önce yapılmasına rağmen o kadar yeni görünüyordu ki sanki yeni inşa edilmişti.”¹⁰⁹

Muhtemelen 1860'larda İstanbul'a gelen İranlı öğrenci ve gezgin Hacı Seyyah (1836-1925), şehirde gördüğü camiler için; “İstanbul'un camileri gibi camiler başka hiçbir yerde bulunmaz.” demiştir. Bunların arasında da Ayasofya'yı şu sözleriyle ön plana çıkartmıştır: “Bu camilerin en güzeli ve en büyüğü de

105 Fatih Ünal, vd., a.g.e., s.280.

106 Sir Adolphus Slade, *Türkiye ve Kırım Harbi 1853-1856*, Çev. Oğaner Belig, Dorlion Yayınları, Ankara 2024, s.294.

107 Sir Adolphus Slade, a.g.e, s.401.

108 Yasemin Asadi, *İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023, s.7.

109 Yasemin Asadi, a.g.e., s.20

Ayasofya Camii' ydi."¹¹⁰

Kasım 1875 yılında İstanbul'a gelen İran şehzadesi Ferhat Mirza (1818-1888), gezisinde Ayasofya'ya da uğramış ve hayranlığını, "*Bir akşam Ayasofya Camii'ne gittim. Muazzam, tarihi bir camiydi.*" şeklinde ifade etmiştir.¹¹¹

Ağustos 1882 yılında İstanbul'a gelen İran devlet adamı Abdülhüseyin Afşar Urmi İstanbul'u yazarak anlatmanın güçlüğünden bahsetmiş, bu şehri herkesin görmesi gerektiğini vurgulamak için de "*İnsanın kendi gözleriyle görmesi gereken bir yer olan İstanbul'u yazarak anlatabilmek benim için pek de kolay olmayacak.*"¹¹² demiştir. Ayasofya için ise kaleminin dilinin eksik kalacağını şu sözleriyle anlatmıştır: "*Ayasofya camii'ni ziyarete gittik. Yemin olsun, cami o kadar muhteşemdi ki bu zat onu anlatmaktan aciz kalır.*"¹¹³

Haziran 1887 yılında gelen İran asıllı Hint devlet adamı olan Mir Layık Ali Han (1863-1890), şehre yaklaştığında gördüğü manzaranın eşsizliğini: "*Öğlene iki saat kala, İstanbul'un silueti uzaktan görüldükten yarım saat sonra Boğaz'a giriş yaptık. Boğaz'ın etrafı hoş manzaralı köşkler, enfes binalar ve güzel camilerle doluydu. Dünyanın hiçbir yerinde İstanbul Boğazı kadar güzel bir manzara görmediğimi söylesem yeridir.*"¹¹⁴ diyerek anlatmıştır.

Mir Layık Ali Han, İstanbul'un hali hazırda güzel olduğunu, Ayasofya ve Sultan Ahmed gibi camilerin şehrin süsü olduğundan şöyle bahsetmiştir: "*Şüphesiz bu muhteşem yapılar İstanbul'un güzelliğine ve hoş manzarasına ihtişam katmışlardı. Bizim gelin zaten güzeldi hele süslendikten sonra...*"¹¹⁵

Mir Layık Ali Han, İstanbul'un insan elinden çıkabileceğine inanmamış, Ayasofya'nın da Tac Mahal gibi şehre zarafet kattığını dile getirmiştir:

*"İstanbul öyle güzel ve hoş manzaralı bir şehir ki güzelliği kelimelerle anlatılamaz. Allah'ın lütfunu ilaveten enfes binaları, görkemli köşkerleri ve özellikle Ayasofya Camii, sanatçı ustaların elinden geçerek bizim Hindistan'daki Tac Mahal'imiz gibi şehrin güzelliğine güzellik katmıştır. Bu ancak doğaüstü varlıkların işidir denilebilir, yoksa insan bu kadar güzelliği nasıl yaratabilir ki!"*¹¹⁶

Mart 1898 yılında İstanbul'a gelen İranlı din adamı Mirza Hasan Musevi İsfahani (1851-1927), şehrin güzelliğinden bahsetmiştir. Bunu da şu sözleriyle dile getirmiştir;

*"Gittikçe güzelleşen ihtişamlı ve süslü köşkerlerin çoğu deniz kenarında, bazılarıysa neredeyse yarıya kadar suyun içerisindeydi. Her iki tarafta da güzel minareleriyle çok sayıda cami görünüyordu..."*¹¹⁷

Mirza Hasan Musevi İsfahani, Ayasofya'nın ne kadar ilgi çekici olduğundan ve herkesin görmesinin gerektiğini şöyle aktarmıştır: "*Ne kadar da ilginç bir camiydi. Hakikaten görülmeli; kelimelerle anlatılamaz.*"¹¹⁸

Şubat 1900 yılında gelen İranlı Mirza Mahmut Han Nimet Fesayi (1855-1924), yazar ve şair kişiliğinin Ayasofya'yı anlatmakta yetersiz kalacağına dair, "*O camiyi anlatmak için kelimeler yetmez.*"¹¹⁹ demiştir.

Ocak 1901 yılında İstanbul'a gelen İranlı din adamı Astani Kutsi Razavi'nin Veziri Vezaifi lakabıyla bilinen Mirza Davut Hüseyini, İstanbul'da ki en beğendiği camilerden bahsetmiş, aralarındaki Ayasofya

110 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.40.

111 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.71.

112 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.77.

113 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.85.

114 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.115.

115 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.118.

116 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.129.

117 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.153.

118 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.159.

119 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.164.

camisinin ihtişamı için, “En iyi camileri Ayasofya, Sultan Ahmed, Beyazıt ve Hamidiye camileriydi. Ayasofya devasa bir camiydi. Azametini anlatamam, zaten tarihçiler yeterince enine boyuna yazmışlar.”¹²⁰ demiştir.

Resim 4: Ayasofya Camii'nin İç Görünümü¹²¹

1863 yılında İstanbul'a gelen Amerikalı diplomat, yazar Samuel G.W. Benjamin (1837-1914), İstanbul'un iki önemli anıtsal yapısı olan Ayasofya ve Süleymaniye camilerini mimari, tarihî ve sembolik yönleriyle karşılaştırmıştır. Benjamin, her iki yapıyı da temsil ettikleri medeniyetlerin en seçkin eserleri olarak değerlendirmiş ve bunların İstanbul'un tarihsel kimliğini yansıtan başlıca yapılar arasında yer aldığını şu sözleriyle vurgulamıştır:

“Jüstinien ve Süleyman sırasıyla Aya Sofya Kilisesi ve Süleymaniye Camii'ni, Bizans ve İstanbul'un en büyük mimarlarından Anthemius ve Sinan nezaretinde inşa ettirdiler. Her iki yapıda da Doğu'ya ait değerler bolca kullanılmıştır ve her ikisi de temsil ettikleri Bizans ve Türk-İslam mimarisinin birer başyapıtıdır. Sonsuza kadar tarihe karışmış zaferlerin bu iki anıtı, İstanbul'daki cazip tarihi yerlerin merkez noktalarıdır. Bu yapılar kendilerini izleyenlere İstanbul'un olaylı geçmişinin tümünü seyrettikleri izlenimini verir.”¹²²

Benjamin, Hristiyanlar için Ayasofya'nın yeniden sahip olunması arzulanan bir yapı olduğunu vurgularken mabede duyulan hasreti şöyle anlatmıştır:

“Ayasofya bin üç yüz yıldır varlığını sürdürmektedir ve sadece dört yüz yıldan biraz fazla süredir Müslümanların elindedir. Hristiyanlığın bu merkezi kilisesi, iç kısmından bakıldığında depremlerin ve yılların etkisiyle zayıflamış bu kutsal yapıyı güçlendirmek için konulmuş payandalar dış görünümünü biraz bozmuştur eşsiz bir mimariye sahiptir ve halen ayakta durmaktadır. Zamanın büyük çanının ağır ağır çalarak İslam'ın sonunu getireceği saati ve ilk kez on üç asır önce şükran dualarının tonozları altında çınladığı ölümsüz kubbeye, altın haçın tekrar ve sonsuza kadar hilalin yerini alacağı zamanı sebatla bekleyen Doğu Hristiyanlarının hasret dolu gözlerini kendisine çeker.”¹²³

Benjamin, Süleymaniye Camii'ni Osmanlı mimarisinin en seçkin örneklerinden biri olarak değerlendirmiş ve yapıyı Ayasofya ile karşılaştırarak mimari açıdan dikkat çekici bir konuma yerleştirmiştir. Bu kapsamda Süleymaniye'nin Osmanlı Devleti'nin ihtişamını yansıtan önemli bir eser olduğunu da şu sözlerle ifade etmiştir:

120 Yasemin Asadi, *a.g.e.*, s.194.

121 Robert Walsh, *a.g.e.*, s.11.

122 Samuel G.W.Benjamin, *Türk ve Yunan*, Çev. Leyla Esen, Sakin Kitap, İzmir 2025, s.20.

123 Samuel G.W.Benjamin, *a.g.e.*, s.20.

“Süleymaniye Camii, zarif İslam mimarisinin bu en güzel örneği yakın zamanlarda tamir edilmiştir ve Türkiye tarihinin en görkemli dönemi hakkında bir fikir verebilecek niteliktedir. Ayasofya'yı aşmasa da rekabet eder.”¹²⁴

1870 yılında İstanbul'a gelen Bulgar yazar Konstantin Veliçkov (1855-1907), şehrin silüetini oluşturan cami ve minarelerin meydana getirdiği görsel etkiyi ayrıntılı biçimde tasvir etmiştir. Veliçkov'un gözlemlerinde Ayasofya, İstanbul'un anıtsal yapıları arasında öne çıkan bir eser olarak değerlendirmiş ve mabedi aynı zamanda Osmanlı hâkimiyetinin ve şehrin tarihî dönüşümünün sembollerinden biri olarak gördüğünü şu sözlerle anlatmıştır:

“Tepelerde cami kubbeleri görünüyorlar; minareler de cesur ve mucizevi şekilde gök maviliğinde parıltılı bir beyazlık içinde yükseliyorlar. Hiçbir şey, camilerin öteki binalar üzerinde kurduğu hâkimiyetin doğurduğu etkiyle mukayese edilemez... İşte ilk tepede, görkemli kubbesini devasa gövdesi üzerinde yükselten Ayasofya; geniş sarı ve pembe duvarlarıyla alacalı Aya İrini; altı minare arasında kubbesini yükselten Sultanahmet; daha sonra Osmaniye [Nuruosmaniye]; Bayezid; zarafetiyle dikkat çeken, çelik miğferi andıran kubbesiyle, servi ve çınarların oluşturduğu koyu yeşil bir perde arkasındaki Süleymaniye; Şehzade Cami, İkinci Mehmet [Fatih] Cami, Sultan Selim Cami. Türkler ve Hristiyanlar, II. Mehmed'in adını taşıyan camiye baktıklarında, II. Mehmed'in çehresi gözlerine, Ayasofya'nın kırık kapıları önüne geldiğinde ve hem galiplerin hem mağlupların duyması için yüksek sesle "Allah tektir ve Muhammet O'nun elçisidir" diye seslendiği günkü gibi öyle kudretli ve yüce görünüyordur! Halen daha havada çınlayan bu sözler, ateşli harflerle kazanmış olmalı; camilerin, semanın mavi enginliğine kendi görkemli şekillerini çizdikleri aydınlık çizgilerde olmalı. İstanbul, üzerinde dikilen bu binlerce minareyle, İslamın parlak bir zaferi gibi görünüyor.”¹²⁵

Veliçkov, İstanbul silüetini kubbe ve minarelerin hâkim olduğu görkemli bir medeniyet manzarası olarak tasvir etmiş; Ayasofya'yı ise bu panoramanın merkezinde yer alan, fethin hatırasını ve İslam'ın İstanbul'daki sembolik zaferini temsil eden başlıca yapı olarak değerlendirmiştir.

1890'ların sonunda gelen Sergey Nikitiç Filippov'un eseri Rusçadan Türkçeye çevrilip yayınlanan ilk İstanbul seyahatnamesidir. İstanbul'da karşılaştığı manzarayı şu sözlerle anlatmıştır:

“Burada gördüğünüzden daha görkemli, daha güzel bir resmi bırakın çizmeyi, hayal etmesi bile imkânsız. Elbette gözünüze çarpan ilk şey, Ayasofya'nın bahçelerine gömülen Eski Saray ile taçlandırılan İstanbul'un esas kısmı.”¹²⁶

Filippov, İstanbul'da Ayasofya'yı da ziyaret etmeyi ihmal etmemiş ve bu kutsal mabedin, yalnızca bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda İstanbul'un tarihî ve fizikî kimliğini şekillendiren başlıca yapılardan biri olarak değerlendirmiştir. Yapının şehrin farklı noktalarından görülebilen hâkim konumu ve etkileyici görünümü, dikkatini çektiğini şu ifadeleri anlatmıştır:

“İşe ünlü Ayasofya. Uzaktan bakınca heybetiyle sizi şaşırtacak. Nereden baktığınız önemli değil, onu her zaman göreceksiniz ve bu etkiye teslim olacaksınız. Ayasofya, Konstantinopolis ve çevresine hâkim olan İstanbul'un en yüksek noktasındadır.”¹²⁷

Filippov, yapının geçmişte yaşanan mücadeleler ve ona yüklenen sembolik değerler nedeniyle güçlü duygular uyandırdığını şöyle belirtmiştir: “İşte uğruna onca kan dökülen, umut ve özlem dolu duygular çağrıştıran, büyük sözler söyleten Ayasofya!”¹²⁸

Filippov, Ayasofya'nın dış görünüşü ile iç mekânı arasında belirgin bir fark bulunduğunu da ifade

124 Samuel G.W.Benjamin, a.g.e., s.21.

125 Konstantin Veliçkov, *İstanbul'dan Hatıralar*, çev. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s.62.

126 Sergey Nikitiç Filippov, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Selim Yılmaz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2026, s.42.

127 Sergey Nikitiç Filippov, a.g.e., s.67.

128 Sergey Nikitiç Filippov, a.g.e., s.68.

etmiştir. Bu yönüyle Ayasofya'yı mimarlık ve sanat tarihinin seçkin eserlerinden biri olarak görmüş, özellikle iç mekândaki mimari düzen, malzeme kullanımı ve estetik unsurların ziyaretçiler üzerinde derin bir etki bıraktığını şöyle anlatmıştır:

“Bu büyük mabedin ona dışarıdan bakıldığında bıraktığı nahoş izlenim içine girdiğimiz anda kayboluyor. Muazzam genişliği ve yüksekliği, ışığının zenginliği, mermerlerinin asil tonları ve sütun başlıklarının harika süslemeleri, sizde haz, şaşkınlık ve hürmet duyguları uyandıran muhteşem bir uyum oluşturacak şekilde birleşiyor.”¹²⁹

“Mabede ne kadar çok bakarsanız edindiğiniz izlenimin de o kadar sağlam ve güçlü oluyor. Buradaki şaşırtıcı perspektifin ve yapıdaki hafifliğin yalnızca matematiksel bir hesabın değil aynı zamanda dahiyane bir tasarımın, sanatsal bir hayal gücünün bir sonucu olduğu idrakine varıyorsunuz.”¹³⁰

1893 yılında İstanbul'a gelen İngiliz yazar Frances Minto Elliot (1820-1898), şehrin panoramik görünümünü ve Ayasofya merkezli silüetini estetik ve duygusal bir çerçevede değerlendirmiştir. Yazarın anlatımında İstanbul, doğal güzellikler ile tarihî yapılar arasındaki uyum üzerinden tasvir edilmiş, özellikle Ayasofya, bu bütünlüğün merkezinde yer alan simgesel bir unsur olarak öne çıkarmıştır. Elliot'un bu ilk izlenimleri şöyledir:

“Nasıl da göz kamaştırıyorlar! Nasıl eşine az rastlanır bir güzellik! Pek çok denizin suları âdeta birbirleriyle randevulaşmışçasına bu güç merkezinde birleşiyor. Pencereden Eski İstanbul'un büyük kısmını görebiliyorum. İlk bakışta anlaşılmasın gelen karmaşaya gözüm alışınca, Ayasofya'nın yüksek kubbesini fark ediyorum. Karmakarışık duvarların içinden yükselen pembe yüzüyle, küçük pencereleri etrafında yükselen dört ağır minaresinin yarattığı tezat harika!”¹³¹

Elliot, İstanbul'un güzelliklerini büyüklüklerine göre sıralasa da ilk hedefinin Ayasofya olduğunu şu şekilde vurgulamıştır:

“Elbette ilk hedefim, Ayasofya'yı ziyaret etmek. Köprüden Ayasofya görünmüyor. Fakat tepeleri taçlandıran bir dizi cami içinde en büyük ikinci cami olan Sultanahmet Camii'nin, altı adet devasa minaresini gözden kaçırmak mümkün değil. Büyüklük sıralamasında onun hemen ardından Süleymaniye Camii geliyor. İçlerinde en güzeli bu. Türkler tarafından mimarlık harikası olarak kabul ediliyor. Sonrasında II. Beyazıt Camii ve ardından yuvarlak keskin hatlarıyla zamanında Havariyyun Kilisesi olan Fatih Camii geliyor.”¹³²

Elliot, Ayasofya'nın tarihsel sürekliliğini ve geçirdiği dönüşümleri vurgulayarak yapının doğal afetler, yangınlar ve tarihî olaylar sonucunda yeniden inşa edilme sürecine dikkat çekmiştir. Böylece Ayasofya'nın yalnızca mimari bir yapı değil, aynı zamanda tarih boyunca yeniden üretilen bir kültürel miras olduğunu şu sözleriyle göstermektedir:

“Galata Köprüsü'nden sonra, on beş dakikadan daha kısa bir sürede, Ayasofya'nın üstüne kurulduğu ahşap platforma ulaştım. Büyük Konstantin tarafından inşa edilen bu muhteşem tapınak, Sonsuz bilgeliğe adanmıştır. İki kere yakılmıştır. İlki, Arkadios (M.Ö. 404) döneminde; ikincisiyse Jüstinien döneminde, hipodrom yarışmacıları Maviler ve Yeşiller arasında çıkan arbedede. Bir keresinde depremde yerle yeksan olup eskisinden daha da görkemli olarak tekrar yapılmıştır. Yeniden inşa edilirken, büyük imparator giydiği basit keten kumaştan bir mintanla işçilerin arasına karışarak sayıları on bini bulan işçileri işi ivedilikle bitirmeleri için cesaretlendirmiştir.”¹³³

Elliot, Ayasofya'yı, yalnızca tarihsel bir yapı değil, aynı zamanda kutsal ve ilahi anlamlarla yüklenen bir merkez olarak ele almıştır. Yapının Bizans dönemindeki törensel ve sembolik işlevleri, imparatorluk

129 Sergey Nikitiç Filippov, *a.g.e.*, s.69.

130 Sergey Nikitiç Filippov, *a.g.e.*, s.69.

131 Frances Minto Elliot, *İngiliz Bir Flanözün Gözünden İstanbul*, Çev. Selen Birce Yılmaz Kapra Yayınları, İstanbul 2023, s.29.

132 Frances Minto Elliot, *a.g.e.*, s.34.

133 Frances Minto Elliot, *a.g.e.*, s.39.

ideolojisi ve kutsallık algısı ile ilişkilendirmiş, Ayasofya'nın dini ve milli değerlerini, Bizans İmparatorluğu için ne denli kültürel bir unsur olduğunu, yapının sadece mimari bir yapı değil ilahi bir makam olduğunu da şu sözlerle anlatmıştır:

"Doğu Roma imparatoruna yakışmayacak bir heyecanla sunağa çıkmış, kollarını açıp, "Tanrım, bana böyle bir eseri tamamlayabilme gücü verdiğin için sana şükürler olsun!" diye bağırmıştır. Birbirine kenetlenmiş elleriyle vecde gelmişcesine dudaklarından şu sözler dökülmüştür: "Ey Süleyman, seni geçtim." Burası dünyanın en büyük, en önemli kutlamalarına sahne olurdu: taç giyme törenleri, nikâhlar, geçit törenleri, vaftizler... Bizans imparatorlarının oluşturduğu uzun silsile boyunca; Büyük Konstantin'den, son Bizans kahramanı İmparator Theodosius ve aynı muzaffer ismi taşıyan Konstantin Palaeologos'a kadar, gelmiş geçmiş tüm Bizans imparatorları buradan geçti. Bizans İmparatorluğu'nun sonunun geldiği lanetli günün sabahında, Konstantin Dragases bura- da komünyonu katıldı. Haçlılar şükranlarını burada sundu. Grekler, Bulgarlar ve İskitler aralarındaki kan davasını burada bıraktı. Bu tasarının bizzat melekler tarafından tebliğ edildiği, tamamlanması ve barışın sağlanması için meleklerin cennetteki makamlarını bırakarak buraya indikleri söylenir... Ayasofya'nın eski görkemini anlatmaya kelimeler kifayetsiz kalır. Isis ve Osiris Tapınakları, onu onurlandırmak için yağmalanmış; Baalbek'teki güneş tapınakları, Efes'teki Diana, Atina'daki Pallas, Delos'taki Phobos, Kyzika'daki Kibele ve daha pek çok tapınak eşsiz hazinelerinden Ayasofya için mahrum bırakılmıştır."¹³⁴

Elliot, yapının inşasını Jüstinyen'in şahsında imparatorluk kudretiyle ilişkilendirmiş, Ayasofya'yı taç giyme törenlerinden diplomatik kabul merasimlerine kadar Bizans tarihinin en önemli olaylarına sahne olan kutsal bir mekân olarak sunmuştur. Anlatıda yer alan melekler, kutsal emanetler ve efsanevi rivayetler ise yapının yalnızca tarihî değil, aynı zamanda ilahi bir anlam dünyası içerisinde algılandığını göstermiştir.

"Zemin, gümüş bir tabaka gibi parlıyor. Değişik tonlardaki sütunlarsa gökyüzü kadar aydınlık. Duvarlar, döneminin bütün sanatsal imkânlarının seferber edildiği mozaiklerle kaplanmış. Yüksek sunağın üzerinde İsa, Meryem ve azizlerin devasa boyutlardaki tasvirleri yer alıyor. Kubbenin kemer üstü bölmesinde mor kanatlarla sarmalanmış kudretli dört baş melek, paha biçilmez mücevherlerle süslenmiş kutsal kapların bulunduğu mabede ve onu neften ayıran kıymetli taşlarla süslenmiş perdeye bakıyor. Ayasofya, imparatorların evi gibiydi. Karşılama törenleri için hazırlanmış salonların boyalı duvarlarındaki desenler, Büyük Saray'dakilerin taklidiydi. Büyük Saray'a giden sıralı sütunlar heykellerle donatılmıştı. Etrafında ve yakınında şehrin en görkemli anıtları toplanmıştı. Bunların temel planlarının, yeni bir Roma yaratmayı hedefleyen Konstantin'in kılıcıyla çizildiği söylenir."¹³⁵

Elliot, Ayasofya'nın ihtişamını vurgulamak amacıyla onu antik dünyanın en önemli merkezleri ve tapınaklarıyla ilişkilendirmiş; böylece yapıyı farklı medeniyetlerin mirasını bünyesinde toplayan evrensel bir anıt olarak değerlendirmiştir. İç mekâna ilişkin tasvirlerde ise mozaikler, sütunlar, kutsal figürler ve mimari süslemeler üzerinden Ayasofya'nın estetik zenginliği ön plana çıkartmış. Yapıyı, Bizans sanatının ve imparatorluk ideolojisinin en görkemli temsilcisi olarak sunmuştur. Elliot ayrıca Ayasofya'nın kutsal kökenine dair efsanevi anlatılara yer vererek, yapının inşasına ilişkin bir efsaneyi de şöyle anlatıyor:

"Eski bazilika yanıp kül olduğunda, Jüstinyen'e bir meleğin görüldüğü ve şimdiki kilisenin planını verdiği söylenir. Bunu görev addeden Jüstinyen planı hayata geçirir. Başka bir zaman, bu kutsal ziyaretçi tekrar dünyaya teşrif eder; parlak beyaz cübbeli bir hadım görüntüsüne bürünerek bu sefer imparatora değil, işçilerin aletlerine göz kulak olan bir ayakçı oğlana görünür. "Herkesi çağır buraya gelsinler," der ışıltılı varlık, "İnşaata olabildiğince çabuk bitirmeleri gerek!" Çocuk ölesiyle korkmuştur. Fakat ilahi varlığın arzusu yerine getirilene kadar hiçbir yere gitmemeye Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına yemin etmiştir. Daha önce de belirttiğim gibi, sürekli işçilerin başında duran Jüstinyen'i çağırılmaya giden oğlan, döndüğünde dört bir yanda bakmadık tek bir yer bırakmasa da kutsal ziyaretçiyi bulamaz. Jüstinyen, ilahi varlığın çocuğa görüldüğünü idrak eder. Ayasofya'yı koruyan melek tekrar ziyarete gelsin diye çocuğun kollarını hediyelerle doldurup Kiklad Adaları'na gönderir. Bazilikanın kubbesi dışında her yeri tamamlanmış ve

134 Frances Minto Elliot, *a.g.e.*, s.40.

135 Frances Minto Elliot, *a.g.e.*, s.41.

kraliyet bütün hazine kaynaklarını tüketmişken, aynı ışıltılı varlık üçüncü kez belirir; hazineleri taşımakla görevlendirilmiş olan beraberinde getirdiği katırların dizginlerini tutarak yeraltı mahzenine götürür. Katırların heybesini altınla doldurduktan sonra, hazinenin imparatora götürülmesini emreder. Bunun ilahi bir yardım olduğunu anlayan imparator, dizlerinin üzerine çökerek bu yardımı kabul eder.”¹³⁶

Elliot’un aktardığı bu rivayetler, Ayasofya’nın Bizans geleneğinde yalnızca insan emeğiyle inşa edilmiş bir yapı değil, ilahi rehberlik ve kutsal müdahalelerle meydana gelmiş mukaddes bir eser olarak algılandığını göstermiştir.

Elliot, anlatımında Ayasofya’yı yalnızca Hristiyanlık tarihi içinde değil, Osmanlı dönemiyle birlikte devam eden çok katmanlı bir tarihsel sürekliliğin parçası olarak değerlendirmiştir. Yapı, farklı medeniyetler tarafından sahiplenilmiş ve yeniden anlamlandırılmış ortak bir miras olduğunu şu sözleriyle anlatmıştır:

“Beş asır önce Fatih Sultan Mehmet İstanbul’u fethetti. O günden beri Süleymanlar, Beyazıtlar, Muratlar, Selimler, Mustafalar ve Osmanlar Ayasofya’yı bugünkü hâline getirdi. Ayasofya, Hristiyanlar için ne ifade ediyorsa Türkler için de aynı değerdedir; yani "yücelerin yücesi”.”¹³⁷

1907 yılında İstanbul’a gelen ve Mahşerin Dört Atlısı kitabıyla dünya çapında tanınan İspanyol yazar ve aynı zamanda siyasetçi Vicente Blasco Ibanez (1867-1928), şehrin konumunun hiçbir yerle kıyaslanamayacağından bahsetmiştir. İstanbul’u antik ve modern dünyanın bir köprüsü olarak görmüştür:

“İnsanlık tarihinin en önemli üç şehri Atina, Roma ve Konstantinopolis'tir... İstanbul, antik ve modern dünya arasında vazgeçilmez bir aracıydı. Öyle ki eğer var olmasaydı, dünya en asil mirasından mahrum kalacak, filozofların, şairlerin ve sanatçıların üç bin yıl önce bizim için düşündüklerini ve ürettiklerini görmezden gelecekti.”¹³⁸

Ibanez, İstanbul ziyaretinin Ayasofya ile tamamlanması gerektiğini vurgulamış, yapıya ulaşmanın zorluğunu da bu deneyimin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Ayasofya’yı yalnızca bir mimari yapı değil, aynı zamanda kültürel ve duygusal bir hedef olarak gördüğünü şu sözleriyle belirtmiştir:

“Ünlü camiye ziyaret etmek için iki haftadan fazla bir süreyi yalvarmalar, ziyaretler ve neredeyse diplomatik adımlarla, geçirmek zorunda kaldım. İstanbul’dan Ayasofya’yı görmeden ayrılmak! Sonunda içeri girdik. Unutulmaz bir izlenim! Bin dört yüz yıl önce yaşamış insanlar tarafından yapılmış bir zeminde her gün yürüyemezsiniz; on dört asırlık tonozların altında her gün nefes alamazsınız. Ayasofya’yı tarif etmek gereksizdir. Dar ve sayısız pencerelerle delinmiş cesur kubbeleri, asil ve görkemli oranları, yeşil yeşim taşından sütunlarla desteklenen ve kandillerin, devekuşu yumurtalarının ve Müslüman dindarlığının diğer süslerinin yerden sarkan devasa böcekler gibi görüldüğü tribünleri tüm dünyada bilinmektedir.”¹³⁹

Ibanez, Ayasofya’nın mekânsal deneyimini hareket ve perspektif üzerinden açıklamış, yapının sabit bir nesne değil, ziyaretçinin algısına göre değişen dinamik bir mimari varlık olduğunu da şu sözlerle ifade etmiştir:

“Uzaktan bakıldığında ince sütunlar gibi görünen devasa taş gövdelerin yanında insan bir karınca gibidir: Bir kemerle diğeri arasındaki mesafeler büyümlü bir şekilde uzar, sanki tapınak atılan her adımla birlikte büyür ve uzar. Antik bazilika muazzam, ezici, mükemmel ve yine de yumuşak bir hafiflik izlenimi veriyor. Tarihi, bir ulusunki kadar çalkantılıdır... Zafer hırsıyla, Kutsal Bilgelik Tapınağı’nın “yaratılıştan” sonra görülen en görkemli eser olmasını istedi ve Doğu’nun geniş imparatorluğunun her yerinden en değerli malzemeleri toplattı: mermer sütunlar ve heykeller.”¹⁴⁰

136 Frances Minto Elliot, *a.g.e.*, s.42-43.

137 Frances Minto Elliot, *a.g.e.*, s.50.

138 Vicenne Blasco Ibanez, İspanyol Seyyahın Anadolu Anıları, Çev. Şahab Berez, Dorlion Yayınları, Eskişehir 2025, s.110.

139 Vicenne Blasco Ibanez, *a.g.e.*, s.192.

140 Vicenne Blasco Ibanez, *a.g.e.*, s.194.

Ibanez, Ayasofya'nın inşa sürecini yalnızca mimari bir faaliyet değil, aynı zamanda dini ritüellerle iç içe geçmiş kutsal bir üretim süreci olarak şöyle yorumlamıştır:

*“İnşaat, mimari çaba ve dini törenin bir karışımıydı. Rahipler malzemeleri kutsar, her sütunun dikilişine dualarla eşlik eder ve duvarlar yükseldikçe duvar ustaları azizlerin kemiklerini ve diğer kutsal emanetleri harcın içine yerleştirirdi.”*¹⁴¹

Ibanez, fetih zamanında yaşanan bir rivayeti ise şu şekilde aktarmıştır:

*“Kuşatmacı Türklerin nihayet Konstantinopolis'e girdiği gün, rahipler, kadınlar ve kaçak savaşçılardan oluşan bir kalabalık, neredeyse bin yıllık kutsal bazilikaya doluştu. Muzaffer lider at sırtında yüksek mihraba çıktı ve palasını sallayarak "Tanrı'dan başka Tanrı yoktur ve Muhammed onun Peygamberidir" diye bağırdı. Artık Kutsal Bilgelik yok! Haçlar yerde yuvarlandı, kılıçlar kızardı ve Hristiyan kalabalığa saplandı ve bazilika içindeki yağma ve katliam üç gün sürdü. Türklerin girdiği sırada bir rahip ayin yapmaktaydı ve kutsal kadehle birlikte mihraptan kaçarak galerilerden birindeki küçük bir kapıdan geçerek gözden kayboldu. Kapı hemen mucizevi bir şekilde, kimsenin duvarın geri kalanından ayırt edemeyeceği bir taş duvarla kapandı. Ayasofya'nın Hristiyan ibadetine geri döndüğü ve Türklerin Konstantinopolis'ten kovulduğu gün, kapı tekrar açılacak ve aynı rahip yarıda kalan ayinini bitirecektir.”*¹⁴²

1909 yılında İstanbul'a gelen din adamı ve aynı zamanda Ermeni kiliselerinde rahipler için kullanılan Hayr ünvanını alan Hayr Simon Yeremyan (1871-1938), Ayasofya'yı yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda farklı medeniyetlerin mirasını bünyesinde barındıran eşsiz bir tarih ve sanat eseri olarak algılamıştır. Yeremyan, Ayasofya'nın mermer kaplamaları, sütunları ve süslemelerini ayrıntılı biçimde betimlerken, yapıyı Antik Yunan, Roma ve Doğu Akdeniz uygarlıklarının mimari gelenekleriyle şu sözleriyle ilişkilendirmiştir:

*“Caminin her köşesini dikkatle inceliyorum. Onun paha biçilmez tarihî zenginliğini hafızamın sınırları içinde kaydetmem mümkün değil. Duvarlardaki her mermer kaplamanın, sütun başlarındaki her oyma çiçek çelenginin, görkemli her sütunun ayrı bir hikâyesi var. Müthiş bir işçilikle örülmüş sütunlar Yunanistan, İskenderiye, Roma ve Baalbek'teki Apollon ve Afrodit tapınaklarının görüntülerini çağrıştırıyor. Bir an kendimi geçmişteki mucizelerin kalıntıları önünde buldum. Antik el sanatları işçiliğinin yarattığı bir güzellik olan mermer müzesi tüm yüceliğiyle burada yaşıyor.”*¹⁴³

*“Hristiyanlık en görkemli mabedini burada inşa etti. Jüstinyen Tanrı'ya şükretmek için yirmi milyon altın yattı buraya. Yüz inşaat kalfası denetimindeki on bin duvar işçisi altı yıl çalıştı burada. İçinde olduğum bu mabet, tarihi ve zenginlikleriyle beni hâlâ büyütüyor.”*¹⁴⁴

Yeremyan ayrıca, Ayasofya'nın geçirdiği yangınlar ve yeniden inşa süreçlerine değinerek, yapının Bizans döneminden Osmanlı dönemine uzanan tarihsel sürekliliğini de şöyle anlatmıştır:

*“Bizans mimarisi, 325 yılında inşa edilen Bizans şehir surlarına Ayasofya'yı da ekleyerek etki ve önemini kalıcılaştırdı. İlk başta uzun bir yapı ve ahşap çatıyla inşa edilen bu kilise, 404 yılındaki yangında çıra gibi yanmış ve 415 yılında yeniden inşa edilmiş. 532'deki ayaklanmalarda yeni bir yangının kurbanı olmuş. Jüstinyen bu yarı harabe mabedi yeniden ayağa kaldırmış ve varlığını günümüze kadar korumuş.”*¹⁴⁵

İsviçre asıllı Fransız mimar Le Corbusier (1887-1965), 1911 yılında geldiği İstanbul'a yaklaştığında hissettiği heyecanı ve ardı arkası kesilmeyen güzellikler karşısındaki hayretini şöyle anlatmıştır:

141 Vicenne Blasco Ibanez, *a.g.e.*, s.195.

142 Vicenne Blasco Ibanez, *a.g.e.*, s.196.

143 Hayr Simon Yeremyan, *İstanbul İzlenimleri*, Çev. Toros Haşhaşoğlu, Belge Yayınları, İstanbul 2018, s.211.

144 Hayr Simon Yeremyan, *a.g.e.*, s.212.

145 Hayr Simon Yeremyan, *a.g.e.*, s.213.

“Geçtiğimiz günlerden birinde, Mukaddes Dağ'ın kendini ne zaman göstereceğini dört gözle bekleyen Rus hacılar gibi, biz de güverteye çıkmış bekleyiyorduk ki birden ortaya çıktı Yedikule. Peşinden küçük camileri, sonra daha büyükleri ve de Bizans saraylarının yıkıntıları ortaya çıktı; son olarak da Ayasofya ile Saray çıktı ortaya. Minarelerin dikildiği İstanbul ile Ceneviz kulesinin hâkimiyetindeki Pera (karşılıklı iki tepedeydiler) arasında kalan Haliç'e girdik; ne kadar güzel olduklarını bildiğim için tapmaya geldiğim bu şeyler karşısında şiddetli bir şaşkınlık yaşıyordum.”¹⁴⁶

Le Corbusier, İstanbul'u uzaktan seyrederken karşısına çıkan camileri, kubbeleri ve minareleri yalnızca mimari unsurlar olarak değil, şehrin kimliğini oluşturan temel öğeler olarak değerlendirmiş, özellikle İstanbul'un farklı noktalarına yayılmış büyük camilerin aynı manzara içerisinde bir araya gelmesi, ona eşsiz bir görünüm sunduğunu şu şekilde anlatmıştır:

“Gözlerim her şeyi anladı. Sağ tarafta üç kat gerdanlıklı altı sıra var, çünkü bu büyük Ahmet Camii. Şu muhteşem dörtgen, gökyüzünden inmiş Pegasus, birbirinden müthiş bir mesafede bulunan dört ayrı birim de Ayasofya. Nuruosmaniye Camii ile Beyazıt Camii birbirine karışıyor. Hemen sonra da Süleymaniye'nin dört minaresi, gözler önüne bir sfenks seriyor. Perspektif ve mesafe nedeniyle hepsi birbirine karışıyor; rastgele sayıyorum Şehzade, Sultan Mehmet, Sultan Selim diye. Tam karşıda, köprüünün başında da Valide Camii'nin minareleri ışıl ışıl.”¹⁴⁷

Corbusier, İstanbul'dan ayrılışını ise yoğun bir duygusal çerçeveye ifade ederken kenti bir fetih ve hayranlık nesnesi olarak görmüştür: “Gidiyorduk. Fethedilmiş ve hayran olunmuş kenti terk ediyorduk.”¹⁴⁸

Resim 5: İstanbul Panoraması¹⁴⁹

1917 yılında gelen Macar mimar Karoly Kos (1883-1977), hazinelerin hazinesi olarak gördüğü Ayasofya'nın mesleği de gereği mimari özelliklerinden de bahsetmiştir. Ayasofya'yı özellikle mimari açıdan değerlendirmiş ve yapıyı sanat tarihi içerisinde benzersiz bir konuma yerleştirmiştir. Kós, Ayasofya'yı yalnızca tarihî ve dinî bir yapı olarak değil, aynı zamanda mimarlık tarihinde kırılma noktası oluşturan özgün bir mekân olarak gördüğünü şöyle anlatmıştır:

146 Le Corbusier, *Şark Seyahati*, Çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012, s.63.

147 Le Corbusier, *a.g.e.*, s.107.

148 Le Corbusier, *a.g.e.*, s.112.

149 *Düşlerin Kenti: İstanbul*, s.87.

“Bu kilise, sanat tarihi açısından çok önemli bir meseledir. Bu kilisenin mimarî olarak nereden geldiğinin örneklerini görmek mümkün değil.”¹⁵⁰

“Dünyanın en güzel iç mekânına sahip. Ondan önce ve ondan sonra da böylesine mükemmel bir iç mekân oluşturulamadı. Birleşik bir iç mekân oluşturmanın bu orijinal yöntemi, mimarlığın kutsal bir şarkısı olarak bu kadar mükemmel bir şekilde hiçbir binada hayata geçirilemedi. Kubbenin bir binanın üzerine bu kadar muhteşem bir şekilde oturtulabilmesinin mimarî yöntemi, daha önce imkânsız sanılan yapısal bir çözüm olarak ilk kez bu binada hayata geçirildi ve daha sonra aynı amaçla Osmanlı Türk mimarîsi bunu başardı.”¹⁵¹

Kos, Ayasofya'nın yalnızca bir ibadet mekânı değil, aynı zamanda sembolik bir “hazine” olarak gördüğünü de şöyle ifade etmiştir: “Bütün Bizans şunun farkındaydı ki Ayasofya hazinelerin hazinesidir.”¹⁵²

“...Apostol Kilisesi'ydi ve bu kilise Bizans tarafından severek sahiplenilmişti, diğeri ise Ayasofya idi ve bu kiliseyi ise kimse kabul etme cesaretini gösterememişti. Sonunda işte Asya dokuzyüz yıl sonra kendi özünü, asil halkını, yani Türkleri gönderecekti. Bizans'ı, bu şehri, şehirdeki bu öksüz muhteşem Ayasofya'yı onlara armağan edecekti.”¹⁵³

Urdu dilinde yazılmış olan ilk seyahatname olan Safarnamah-i Ainah-i Frang adlı eserin yazarı Nevvab Ömer Han (?-1897)1883 yılında geldiği İstanbul'da 3 ay kadar kalmış ve İstanbul hakkında bir de şiir kaleme almıştır. Bu şiiri şu şekildedir:

“Bir süredir gönlümde şu arzu vardı:

Allah nasip etse de bu toprağı görsem!

Allah'ın hükmü tecelli etmemişti henüz ki göreyim bu toprakları

Ama kabul kapısı kapanmamış olacak demek ki,

Yalvarıp yakarılan dua kabul oluverdi sonunda.

Yüce Yaradan bugün gösterdi İstanbul'u.

Binlerce şükür, gönlümdeki arzu gerçek oldu.

Neden üzüntümü teskin etmiş olmayayım?

*(Duam şudur ki) Ay, güneş, felek, bulut ve yeryüzü olduğu sürece bu İslam ülkesi daim olsun.”*¹⁵⁴

Şibli Numani (1857-, 1914), Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'yla tanışmış, onun vesilesiyle Mecidi Nişanına layık görülmüştür.¹⁵⁵ Numani, dünyanın hiçbir şehrinin Konstantiniyye kadar güzel bir manzaraya sahip olmadığını ve zaten bu manzaradan daha güzelinin hayal bile edilemeyeceğini ifade etmiştir.¹⁵⁶ Şibli Numani seyahatnamesinde camilerin çokluğu ve ihtişamı açısından İstanbul'un eşsiz bir şehir olduğunu vurgulamış, İstanbul'da yer alan camilerden; Fatih Cami, Süleymaniye Cami, Beyazıt Cami, Valide Sultan Cami, Sultanahmet Cami ve Ayasofya Cami'nin harikulade camiler olduğunu, bunlar arasından da Ayasofya Cami'nin en ihtişamlı ve en güzel cami olduğunu yazmıştır.¹⁵⁷ Şibli Numani, Ayasofya'nın Osmanlı cami

150 Karoly Kos, *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*, Çev. Tarık Demirkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2024, s.58.

151 Karoly Kos, *a.g.e.*, s.59.

152 Karoly Kos, *a.g.e.*, s.59.

153 Karoly Kos, *a.g.e.*, s.60.

154 Zeynep Altinköprü, *Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi*, Demavend Yayınları, İstanbul 2025, s.11

155 Zeynep Altinköprü, *a.g.e.*, s.61.

156 Zeynep Altinköprü, *a.g.e.*, s.63.

157 Zeynep Altinköprü, *a.g.e.*, s.75.

mimarisi açısından öncü bir yapı olduğunu belirtmiş ve yapının tarihinden şu satırlarla bahsetmiştir:

*“Ayasofya Cami en görkemli olanıdır ve tüm camiler ondan örnek alınarak inşa edilmiştir. Aslında Miladi 325 yılında Konstantin’in inşa ettirdiği büyük bir kilisedir. İnşası 7 yıl sürdü, inşasında 100 mimar ve 10.000 işçi çalıştı. Fatih Sultan Mehmed değişiklikler yaparak bu yapıyı camiye çevirdi.”*¹⁵⁸

Diğer bir Hintli seyyah Mevlevi Abdurrahman Amrıtari, bu şehirde çoğunluğu muazzam yapılar olan yaklaşık 500 cami olduğunu ve bu camilerin, sultanlar tarafından kendi dönemlerinde inşa edilmiş olup, onların anılarını canlandırdığını yazmıştır. Osmanlı’daki camilerin süslemeleri hakkında şunu yazmıştır: *“Süslemeler öyle incelikle yapılmıştır ki Avrupa’daki meşhur kiliselerinden hiçbir açıdan eksik değiller”*¹⁵⁹

Amrıtari, şehirde yer alan en meşhur caminin “Ayasofya” olduğunu da eklemiştir.¹⁶⁰ Amrıtari dünya çapında meşhur olan Ayasofya cami hakkında şu satırları yazmıştır:

*“İstanbul’un camileri arasında en meşhur, en eski ve en ihtişamlı cami Ayasofya’dır. O aslında Bizanslı Hıristiyanların kilisesiydi. Bu yapıyı ilk olarak Büyük Konstantin kendi hükümdarlığı döneminde inşa ettirmişti. Sonra bir kez harap olduktan sonra Kayser Justinianos 532 yılında temelleri üzerine yeniden inşa ettirdi. 1453 yılında Fatih Mehmed gerekli düzenlemelerden sonra bu yapıyı camiye çevirdi. Ayasofya’nın ne kadar ihtişamı olduğu şuradan iyi bir şekilde tahmin edilebilir ki, 100 mühendis gözetiminde 10.000 işçi ile 18 yıl boyunca inşasıyla uğraşmıştır...”*¹⁶¹

Amrıtari, insanın Ayasofya’nın içine girdiğinde her şeyden önce genişliğini gördüğünde hayrete düştüğünü daha sonra kubbesinin yüksekliği ve genişliğinden dolayı şaşırıldığını belirtmiş, yapının genişliğini vurgulamak için şunları yazmıştır: *“Tek kubbesi olan inanılmaz derecede ihtişamlı bir yapıdır. O kadar geniştir ki altına binlerce insan sığabilir.”* Amrıtari, yapının mimarisi hakkında ayrıca şu detaylara da yer vermiştir:

*“Bu yapının inşası için Mısır, Şam ve Yunan’ın tüm eski yapılarının ustaları çağırılmıştı, bu yüzden bu yapıyı farklı ülkelerin ve farklı dönemlerin sanatlarının sentezi olarak düşünmek gereklidir. İşçilerin farklı unsurları başarılı ve güzel bir şekilde yerlerine işlemesi sonucu çok güzel bir sentez ortaya çıkmıştır. Bu da eski eserleri inceleyenler için çok ilgi çekici bir konudur”*¹⁶²

1900 yılında İstanbul’a gelen babasının vefatı üzerine tıp eğitimini yarıda bırakıp gazeteci olan Hintli Münşi Mahbub Alem (1863-?), biraz Türkçe bildiğinden 1904 yılında da Kavaid-i Turki isimli kitapta yayınlamıştır. Bu kitap Türkçe öğretimine yönelik Urdu dilinde yazılmış ilk kitaptır. Mahbub Alem, şehrin tüm ihtişamlı ve görülmeye değer cami, türbe gibi yapıların İstanbul’da olduğundan bahsetmiştir.¹⁶³ Seyyah, camilerin çokluğu ve yapılarının güzelliği hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Konstantiniyye’de o kadar çok sayıda görkemli camiler yapılmıştır ki başka bir ülkede bu manzarayı bulmak zordur. Bazı camiler öyle ihtişamlı, öyle muhteşem, öyle görkemlidir ki, insanın camı dışarı çıkmak istemez.”*¹⁶⁴

Mahbub Alem, Ayasofya Camii’nin tüm camilerden daha ihtişamlı olduğunu, bir insanın bu yapının devasallığını ve muhteşemliğini gördüğünde hayrete düşmemesinin mümkün olmadığını belirtmiş, ancak diğer camiler için de Ayasofya’dan aşağı demenin zor olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Avrupa’daki kiliseleri gezdiğini belirten seyyah, İstanbul’daki camilerin Avrupa’daki yapılardan da aşağı kalmadığını yazmıştır.¹⁶⁵

158 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.76.

159 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.77.

160 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.67.

161 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.77.

162 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.77.

163 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.68.

164 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.78.

165 Zeynep Altinköprü, a.g.e., s.80.

Urdu edebiyatının gelişmesine hizmet etmiş olan gazeteci ve yazar Şeyh Abdülkadir'in (1874-1950), seyahatnamesinde de Osmanlı Camileri hakkında bilgiler yer almaktadır. Seyyah, Ayasofya Camii'nin tarihi ve önemi hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

*"Secde etmek arzulandığında Konstantiniyye'de hangi makam Ayasofya'dan daha uygun olabilir ki? Burası 1500 yıldır ibadethane olarak kullanılmaktadır. Daha önceki sahipleri kendi inançları doğrultusunda ibadetlerini yerine getiriyorlardı. Şimdiki sahipleri kendi inançları doğrultusunda, kendi mabutlarına ibadet ediyorlar. Şu anlaşılıyor ki bu toprak parçasının kaderine her daim ibadethane olarak kullanılmak yazılmıştır. Müslümanlar burayı fethetmeden önce burasının Doğu Avrupa'nın en büyük ve en meşhur kilisesi olduğu bilinmektedir. Müslümanlar burayı fethetmeden önce bu yapı birkaç kez yıkılmış ama her seferinde tekrar inşa edilmiş ve yüzyıllarca ibadethane olarak kullanılmıştır."*¹⁶⁶

SONUÇ

Bu araştırmada, 15. yüzyıldan 20. yüzyılın başlarına kadar İstanbul'u ziyaret eden Doğulu ve Batılı seyyahların seyahatnameleri üzerinden Ayasofya'ya ilişkin algı ve tasvirler incelenmiştir. Farklı dönemlerde, farklı amaçlarla ve farklı kültürel çevrelerden İstanbul'a gelen seyyahların anlatıları birlikte değerlendirildiğinde, Ayasofya'nın yalnızca bir ibadet mekânı veya mimari eser olarak görülmediği, aynı zamanda İstanbul'un tarihî kimliğini, medeniyet birikimini ve kutsallık anlayışını temsil eden evrensel bir sembol olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim incelenen seyahatnamelerin hemen tamamında Ayasofya, İstanbul'un en dikkat çekici yapısı olarak öne çıkmakta ve çoğu zaman şehrin diğer bütün mimari unsurlarını gölgede bırakan bir ihtişamla tasvir edilmektedir.

Araştırmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan biri, seyyahların dinî ve kültürel aidiyetleri farklı olsa da Ayasofya karşısında duydukları hayranlığın büyük ölçüde ortaklaşmasıdır. Rus, Fransız, İngiliz, Venezüellalı, İranlı, Hintli veya Osmanlı coğrafyasından gelen seyyahlar arasında yapı hakkında farklı yorumlar bulunsa da kubbenin büyüklüğü, yapının mimari cesareti, mekânın oluşturduğu derin etki ve tarihî süreklilik duygusu bütün anlatılarda tekrar eden temel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Birçok seyyahın Ayasofya'yı tarif ederken "kelimelerin yetersiz kaldığını" ifade etmesi, yapının ziyaretçiler üzerinde bıraktığı etkinin sıradan bir mimari hayranlığın ötesine geçtiğini göstermektedir. Bu durum, Ayasofya'nın yalnızca görülen bir yapı değil, aynı zamanda hissedilen ve tecrübe edilen bir mekân olarak algılandığını ortaya koymaktadır.

Seyahatnamelerden hareketle ulaşılan bir diğer önemli sonuç, Ayasofya'nın farklı topluluklar tarafından farklı tarihsel hafızalar üzerinden anlaşıldığıdır. Özellikle Batılı ve Ortodoks Hristiyan seyyahların anlatılarında yapı çoğu zaman Bizans medeniyetinin ayakta kalmış en büyük mirası olarak değerlendirilmiştir. Bu seyyahlar için Ayasofya yalnızca bir mimari eser değil, aynı zamanda geçmişin ihtişamını temsil eden tarihî bir semboldür. Özellikle Rus seyyahların anlatılarında Ayasofya'nın dinî ve duygusal boyutunun daha belirgin olduğu görülmektedir. Rus ziyaretçiler, yapıyı Ortodoks dünyasının kaybedilmiş kutsal mabedi olarak değerlendirmiş, İstanbul'un fethi ve Ayasofya'nın camiye dönüştürülmesini tarihsel hafızalarında derin izler bırakan bir kırılma noktası şeklinde yorumlamışlardır. Bu nedenle Rus seyahatnamelerinde Ayasofya, yalnızca hayranlık uyandıran bir mimari eser değil, aynı zamanda özlem, kayıp ve yeniden sahip olma arzusuyla ilişkilendirilen sembolik bir mekân niteliği taşımaktadır.

Müslüman ve Doğulu seyyahların anlatılarında ise Ayasofya daha çok fetih, kutsallık ve İslam medeniyeti bağlamında ele alınmıştır. İranlı ve Hintli seyyahların ifadelerinde yapının büyüklüğü ve estetik özellikleri sıkça vurgulanmakla birlikte, Ayasofya'nın Osmanlı İstanbul'unun dinî ve kültürel merkezi olma niteliği daha belirgin biçimde öne çıkarılmıştır. Özellikle bu seyyahların anlatılarında yapının cami kimliği doğal ve meşru bir tarihsel süreç olarak değerlendirilmiş; fetihle birlikte kazandığı yeni anlam dünyası üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte Doğulu ve Batılı seyyahların anlatıları karşılaştırıldığında, her iki grubun da Ayasofya'nın mimari üstünlüğü ve tarihî değeri konusunda ortak bir kanaate sahip oldukları görülmektedir.

Araştırmanın ortaya koyduğu bir diğer önemli husus, Ayasofya'nın İstanbul algısının merkezinde yer almasıdır. Seyahatnamelerde İstanbul çoğu zaman Ayasofya ile birlikte tasvir edilmiş; şehrin silueti, ihtişamı ve tarihi karakteri büyük ölçüde bu yapı üzerinden anlamlandırılmıştır. Pek çok seyyahın İstanbul'a yaklaşırken ilk dikkatini çeken unsurun Ayasofya olması ve şehri tanımlarken yapıyı temel referans noktası olarak kullanması, mabedin İstanbul'un sembolik kimliğindeki yerini açık biçimde göstermektedir. Bu durum, Ayasofya'nın yalnızca bir mimari eser olmadığını, aynı zamanda İstanbul'un kolektif hafızasını ve tarihsel sürekliliğini temsil eden bir şehir simgesi olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak seyahatnameler, Ayasofya'nın farklı dönemlerde ve farklı kültürel çevrelerde değişen anlamlar yüklenmesine rağmen evrensel ölçekte saygı ve hayranlık uyandıran bir yapı olarak algılandığını göstermektedir. Yapı, Bizans'tan Osmanlı'ya uzanan tarihsel süreç içerisinde farklı dinî ve siyasî kimliklerle ilişkilendirilmiş olsa da mimari ihtişamı, kutsallığı ve sembolik gücü sayesinde bütün bu dönüşümlerin üzerinde yer alan ortak bir kültürel miras unsuru hâline gelmiştir. Bu bakımdan Ayasofya, seyyahların gözünde yalnızca İstanbul'un en önemli mabedi değil; Doğu ile Batı'yı, geçmiş ile bugünü, farklı inanç ve medeniyetleri bir araya getiren evrensel bir hafıza mekânı olarak varlığını sürdürmüştür. İncelenen seyahatnameler, Ayasofya'nın yüzyıllar boyunca değişmeyen bu temsil gücünü açık biçimde ortaya koymakta ve yapının dünya kültür tarihindeki seçkin konumunu teyit etmektedir.

KAYNAKÇA

Seyahatnameler

Angiolello, Giovanni Maria, *Sultan Fatih'in Sarayında Bir Esir Giovanni Maria Angiolello Gözünden Türk Tarihi*, Çev. Pınar Gökpar, Profil Kitap, İstanbul 2020.

Auldjo, Jhon, *İngiliz Elçisinin 1833 Tarihindeki İstanbul Gezisi*, Çev. Erzen Beydoğan, Dorlion Yayınları, Ankara 2023.

Belon, Pierre, *Pierre Belon Seyahatnamesi*, Çev. Hazal Yalın, Kitap yayınevi, İstanbul 2020.

Benjamin, Samuel G.W., *Türk ve Yunan*, Çev. Leyla Esen, Sakin Kitap, İzmir 2025.

Chishull, Edmund, *Türkiye'ye Seyahat ve İngiltere'ye Dönüş*, Çev. Bahattin Orhon Dorlion Yayınları, Ankara 2025.

Ebiverdi, Emir Hüseyin, *Dört Başkent*, Çev. Turgay Şafak, Vakıfbank Kültür Yayınları, İstanbul 2025.

Eugene Flandin, *İstanbul (L'Orient)*, Çev. Orhan Koloğlu, Zodyak Kitap, İstanbul 2014.

Grelot, Guillaume Joseph, *İstanbul Seyahatnamesi*, Çev. Ataman Aybar, Dorlion Yayınları, Ankara 2025.

Yeremyan Hayr Simon, *İstanbul İzlenimleri*, Çev. Toros Haşhaşoğlu, Belge Yayınları, İstanbul 2018.

Herosolimitano, Domenico, *Bir Yahudi Doktorun Harem Saray ve İstanbul Hatıraları*, Çev. Esmâ Selçuk Demir, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2023.

Ibanez, Vicenne Blasco, *İspanyol Seyyahın Anadolu Anıları*, Çev. Şahab Berez Dorlion Yayınları, Eskişehir 2025.

Kos, Karoly, *İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi*, Çev. Tarık Demirkan, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2024.

Kömürcüyan, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi*, Çev. Hrand Der Andreasyan, Bilge Kültür Sanat Yayınevi, İstanbul 2025.

Le Corbusier, *Şark Seyahati*, çev. Alp Tümertekin, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2012.

Miranda, Francisco de, *Türkiye ve Yunanistan'a Dair Anılar*, Çev. Densu Kandamar Satılmış, Dorlion Yayınları, Eskişehir, 2025.

Neave, Dorina L., *Sultan Abdülhamit Döneminde İstanbul'da Gördüklerim*, Çev. Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul 2020.

Palyakov, Nikolay, *Osmanlı ve Türkler*, Çev. Akif Ali, Dorlion Yayınları, Ankara 2025.

Pedro, *Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati: 16. Yüzyıl'da Türklere Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*, Çev. Fuad Carım, Güncel Yayıncılık, İstanbul 1996.

Tafur, Pero *Pero Tafur'un Seyahatnamesi*, Çev. Hakan Kılınç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi*, Çev. Hrand D. Andreasyan, Sadeleştiren: İslam Özkan, Köprü Kitapları, İstanbul 2016.

Slade, Sir Adolphus, *Türkiye ve Kırım Harbi 1853-1856*, Çev. Oğaner Beliş, Dorlion Yayınları, Ankara 2024.

Temple, Grenville, *Akdeniz'de Geziler*, Çev. Say Yayınları, İstanbul 2015.

Walsh, Robert, *İstanbul Manzaraları*, Çev. Şeniz Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2026.

Yankov, Todor, *İstanbul'dan İzlenimler*, Çev. Hüseyin Mevsim, Kitap Yayınevi, İstanbul 2022.

Araştırma Eserler

Altınköprü, Zeynep, *Payitahtın Misafirleri Hindistanlı Seyyahların Kaleminden II. Abdülhamid Dönemi*, Demavend Yayınları, İstanbul 2025.

Asadi, Yasemin, *İranlı Yolcuların Gözünden Osmanlı İstanbul'u 1802-1905*, İletişim Yayınları, İstanbul 2023.

Balcı, Ali, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara 2006, s. 75-90.

Boom, Henk, *Büyük Türk Muhteşem Süleyman'ın İzinden*, Kitap Yayınevi, Çev. Lon Mutlu Briet ve Gül Özlen, İstanbul, 2012.

Cooper, Harris M., *Research Synthesis and Meta- Analyses: A Step By Step Aproach*, Sage Publications, London 2017, s. 61 ve s. 110.

Demirkent, Işın, "İstanbul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, Ankara 2020, s.205-210.

Düşlerin Kenti: İstanbul, Yay. Haz. R. Barış Kıbrıs, Pera Müzesi Yayınları, İstanbul 2008.

Emecen, Feridun, *İstanbul Tarihi Dönüşümlerin Kenti*, Kapı Yayınları, İstanbul 2025.

Erbay, Nazire, "Kültürel Bir Değer Olarak Ayasofya'nın 17. Yüzyıldan Bugüne Bir İzdüşümü: Nâbî'nin Ayasofya Redifli Gazeli", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 20, İstanbul 2018.

Erşan, Didem, *Latin Seyyahlara Göre Fetih Öncesi İstanbul*, Doğu Kitapevi, İstanbul 2025.

Eyice, Semavi, "Ayasofya", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: IV, İstanbul 1991, s. 206-210.

Genç, Safinur, *Hollandalı Seyyah Pieter Van Woensel'in Gözünden Osmanlı İmparatorluğu*, YeniYüz Yayınları, Ankara 2024.

İnalcık, Halil, "İstanbul", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXIII, İstanbul 2001. 220-239.

İpşirli, Mehmet, "Payitaht İstanbul'un İdaresi", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, Edit. Coşkun Yılmaz, Cilt: III, İstanbul 2015, s. 58-76.

İstek, Emrah, “Gayrimüslim Seyyahların Eserlerinde Ayasofya’nın Yeri”, *Ayasofya-i Kebir Cami-i Şerifi Sempozyumu (2-4 Ekim 2020) Sempozyum Bildiri Kitabı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2020, s.665-699.

Nâzım Hikmet, *İlk Şiirler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.

Osmanlı ve Avrupa Topraklarında Beş Gürcü Seyyah ve Seyahatnameleri (XVIII. Ve XIV. Yüzyıl), Çev. Harun Çimke, Selenge Yayınları, İstanbul, 2021

Şirin, İbrahim, “Seyahatnamelerin Sosyo- Ekonomik, Sosyo-kültürel ve Düşünce Tarihi Yazımındaki Yeri ve Önemi”, *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.14, 2012, s. 101-112.

Üçel-Aybet Gülgün, “*Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699)*”, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

Ünal, Fatih ve Mesut Karakulak, *İstanbul’da İlk Ruslar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2025.

Ünal, Fatih, vd., *İstanbul Seyahatnamesi 19. Yüzyılda Rus Seyyahlarla Osmanlı Topraklarına Yolculuk*, Kronik Kitap, İstanbul 2022.

Wach, Elise, “Learning About Qualitative Document Analysis”, *IDS Practice Paper in Brief*, 13 (August 2013), s. 1-11.

Yazıcı, Hüseyin, “Seyahatname”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2009, s.9-11.

Yılmaz, Özgür, “Mahalli Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar”, *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye*, Ed. Çağatay Özdemir, Yunus Emre Tekinsoy, Türk Yurdu Yayınları, Ankara, 2016, s. 21-42.